

ՆԱԿԻԹ ՇՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԻՍԼԱՄ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿՈՆՍԵՐՎԱՏԻՎ ՄԱՐԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՆԱԿԻԹ
ՇՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԻՍԼԱՄ

ԸՋԱՏՐԱԿԱՆ
ԸՂՈՒՂՐԱՆ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՔ

ՂԱԿԻԹ
ՀՈԿՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԻՍԼԱՄ

ԸՆՅԱՏՐԱԿԱՆ
ԸՎՌԱՐԱՆ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՔ

ԵՐԵՎԱՆ
2024

ՀՏԴ 28:81'374.3
ԳՄԴ 86.38+81-420
Հ 854

ԵՎՐԱՍԻԱ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

Սրբագրիչ՝ Սամվել Խաչատրյան
Շապիկը՝ Տաթևիկ Փափազյանի

Հովհաննիսյան Դավիթ

Հ 854 Իսլամ. բացատրական բառարան–տեղեկագիրք / Դավիթ Հովհաննիսյան.— Եր.: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2024.— 120 էջ

Բառարան–տեղեկագրի նպատակն է ուսանողների, մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանակների ուշադրությունը հրավիրել իսլամի առանցքային հասկացությունների և դրանց նշանակության վրա: Բառարանում ներկայացված է իսլամին վերաբերող հասկացությունների ողջ շրջանակը. փոխարենն այն կենտրոնանում է իսլամի հիմնական եզրույթների վրա, որոնք նաև հեղափոխություն են ներկայացնում հայաստանյան հասարակական-քաղաքական կյանքի համար: Բուն բառարանին նախորդում է իսլամի ծագումնաբանության և դրա հիմնական ուղղությունների մասին հակիրճ ակնարկ:

Սույն բառարանը մաս է կազմում «ԵՀՀ համալսարան» խորագրի ներքո հրատարակվող ձեռնարկների շարքի՝ Կրթություն, պատմության մեթոդաբանություն, մշակույթ և արժեքներ (ԿՊՄՄԱ) թեմայով: Շարքն ընդգրկում է գրույցներ չորս ծավալուն թեմաների վերաբերյալ.

Քննադատական մտածողություն (ՔՄ)

Պատերազմ և խաղաղություն (ՊԽ)

Քաղաքացիական հասարակություն (ՔՀ)

Կրթություն, պատմության մեթոդաբանություն,

մշակույթ և արժեքներ (ԿՊՄՄԱ)

ՀՏԴ 28:81'374.3

ԳՄԴ 86.38+81-420

ISBN 978-9939-896-58-8 (տպագիր)

© Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2024

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՍԼԱՄ. ԿՐՈՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱԿԻՐՃ ԱԿՆԱՐԿ	13
Իսլամի հիմնական ուղղությունները	19
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	33

Ա

Աբբասյաններ	35
Աբդ	36
Ադի	36
Ակլ	37
Ալլահ	37
Ալիականներ	37
Աղա Խան	38
Ակիդա	38
Ալ-Ազհար	38
Աշարիականություն	39
Ալ-Անդալուս	40
Աշուրա	41
Ադաթ	41
Ադամ	41
Ազան	42

Ալի իբն Աբի Տալիբ	42
Ալի իլահի / մուհամմադիյուն	44
Ալիմ	44
Ահդ ալ-զիմմա	45
Ահլ ալ-քիթաբ	45
Այաթ	45
Այաթուլլահ	46
Այաթուլլահ ալ-Ուզմա	46
Այիշա	46
Անսար	47
Ասասիներ	47
Ասհաբ	49
Արաֆաթ	49
Արքան ալ-դին	49
Արքան ալ-իման	49

Բ

Բատինիականություն	50
Բեքթաշիական տարիկաթ	50
Բուիներ	51
Բուրակ	52
Բուրկա	52

Դ

Դաի	52
Դար ալ-իսլամ	53
Դար ալ-հարբ	53
Դար ալ-սուլի	53
Դերվիշ	53

Դժոխք	53
Դիա	54
Դին	54
Դվին	55
Դրախտ	55
Դրուզներ	56

Ձ

Ձահիդ	57
Ձահիր	57
Ձահիրիականություն	57
Ձանգամ	57
Ձավիա	58
Ձաքաթ	58
Ձիմմի	58
Ձիյարա	58
Ձինդիկ	59
Ձիքր	59
Ձուհդ	59

Թ

Թաազիա	59
Թակիյա	60
Թակլիդ	60
Թանասուխ	60
Թաուհիդ	60
Թասավուֆ	61
Թավիլ	61

Ի

Իբադիականություն	61
Իբլիս	62
Իդ. ալ-ադիա	62
Իդ. ալ-ֆիտր	62
Իլմ	62
Իխուան ալ-մուալիմին	63
Իխվան	64
Իխվան ալ-սաֆա	65
Իմամ	65
Իմամականներ	65
Իման	65
Իջթիհադ	65
Իսլամական բանկ	66
Իսլամական պետություն	66
Իսլամականացում	67
Իսնաաշարիներ	67
Իսնադ	67
Իֆտար	67
Իֆրիտ	68

Լ

Լա Իլլահ Իլլա-լ-լահ վա Մուհամմադու ռասուլ Ալլահ	68
Լեյլաթ ալ-Կադր	68

Խ

Խաբար	68
-----------------	----

Խատիբ	68
Խալիֆ	69
Խալիֆայություն	69
Խարաջ	69
Խումն	69
Խուտբա	70

Կ

Կադարիականություն	70
Կադի	70
Կադիբիականություն	70
Կարմատներ	70
Կիբլա	71
Կիյամա	71
Կիյաս	71
Կում	72
Կուրբան բայրամ	72

Հ

Հադիս	72
Հալալ	73
Հանաֆիականություն	73
Հանբալիականություն	74
Հանիֆ	74
Հաջ	74
Հասան իբն Ալի	75
Հասան իբն ալ-Սաբահ	75
Հարամ	76
Հիջաբ	76

Հիջրա	77
Հուջջաթ ալ-Իսլամ	77
Հուսեյն իբն Ալի	77

Ղ

Ղուրան	78
------------------	----

Մ

Մադինա	79
Մազհաբ	80
Մակաբ	80
Մալիք իբն Անաս	80
Մալիքիականություն	81
Մահդի	81
Մաշհադ	81
Մաուլավիյա	82
Մաուլիդ ալ-Նաբի	82
Մասջիդ	82
Մասջիդ ալ-Ակսա	83
Մասջիդ ալ-Նաբի	83
Մարաբուտներ	83
Մարջա ալ-թակլիդ	83
Մեքքա	84
Միլլա	84
Միհրաբ	84
Մինարե	84
Մինբար	84
Միրաջ	84
Մուազին	85

Մուսլիմ	85
Մուդարաբա	85
Մութազիլիականություն	85
Մութաքալլիմ	87
Մուհաջիր	87
Մուխթասիբ	87
Մուհամմադ	87
Մումին	89
Մունաֆիկուն	89
Մուշարաբա	89
Մուջահիդ	89
Մուջթադիդ	89
Մուսա	90
Մուսլիմ	90
Մուրաբահա	90
Մուրադ	90
Մուրիդ	90
Մութթի	90

Ն

Նաբի	91
Նաիբ	91
Նակիբ	91
Նակշբանդիականություն	91
Նահի ան ալ-մունքար վա ամր բի-լ-մառուֆ	92
Նամազ	92
Նաջաֆ	92
Նիզարիներ	92
Նիկար	92
Նուսայրիներ	93

Շ

Շահադա	93
Շահսեյ-վահսեյ	93
Շայտան	93
Շարիաթ	93
Շարիֆ	93
Շաֆիականություն	93
Շեյխ	94
Շեյխ ալ-հսլամ	94
Շիրք	94

Ո

Ոստիկան	94
-------------------	----

Զ

Զաբարիականություն	95
Զահիլիա	95
Զամաա	95
Զաֆար ալ-Սադիկ	95
Զաֆարիականություն	95
Զիզյա	96
Զիհադ	97
Զին	97

Ռ

Ռահբար	97
------------------	----

Ս

Սադակա	97
Սալաթ	97
Սայիդ	98
Սաուժ	98
Սաֆիր	98
Սիֆֆինի ճակատամարտ	98
Սուննա	99
Սուննիներ	99
Սուֆիականություն	99

Վ

Վիլայաթ ալ-ֆակիհ	100
------------------	-----

Տ

Տալիբներ	100
Տալիբան	100

ՈՒ

Ուլեմ	101
Ումմա	101
Ուսուլ ալ-դին	101
Ուսուլ ալ-իման	101
Ուրֆ	101

Ք

Քաաբա	101
Քալամ	102

Քահին102
Քասվա / քիսվա102
Քաֆիր102
Քերբելա102
Քուֆր103

Օ

Օմայաններ	103
Օմար իբն ալ-Խատաբ103
Օսման իբն Աֆլան104

Ֆ

Ֆատիմյաններ105
Ֆակիհ105
Ֆատիմա106
Ֆատիմայի ձեռք106
Ֆեթվա106
Ֆիկհ107

Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի կողմից առաջարկվող գրականություն108
--	------

Համառոտագիր109
-----------------------	------

Abstract110
--------------------	------

«ԵՀՀ համալսարան» խորագրի ներքո հրապարակված այլ նյութեր111
---	------

Publications under the “EPF University” heading114
---	------

ԻՍԼԱՄ.

ԿՐՈՆԻ ԶԱՐԳԱՉՄԱՆ

ՀԱԿԻՐՈՒ ԱԿՆԱՐԿ

Ներկայացվող բացատրական բառարան–տեղեկագիրքը չի ընդգրկում իսլամի հասկացությունների ողջ շրջանակը: Բառարանում ներառված եզրույթների ընտրությունը կատարվել է՝ ելնելով այն դրույթից, որ այն պետք է ընդգրկի իսլամի կարևորագույն, առանցքային հասկացությունները, ինչպես նաև նրանք, որ գտնվում են հայաստանյան հասարակական–քաղաքական հետաքրքրությունների շրջանակում: Բառարանի առաջին հատվածը իսլամի պատմության համառոտ ակնարկ է, որին հետևում է բուն՝ բառարանային հատվածը:

Իսլամը արբահամական կրոններից երրորդն է (հուդայականությունից և քրիստոնեությունից հետո): «Իսլամ» արաբերեն նշանակում է հանձնվել, տրվել՝ Ալլահին հանձնվելու, հնազանդվելու, խոնարհվելու, բացարձակորեն ենթարկվելու իմաստով: Ղուրանում այս եզրույթը հանդիպում է ութ անգամ՝ արտահայտելով հավատ (*հման*) և կրոն (*դին*) իմաստները: Իսլամի հիմնական սկզբունքները ձևակերպված են որպես հավատի հիմքեր (*արքան ալ-հման*) և կրոնի հիմքեր (*արքան ալ-դին*):

Իսլամը ստեղծվել և ձևավորվել է 7–րդ դարի առաջին կեսին Արաբական թերակղզու Հիջազ կոչվող շրջանում, որտեղ գտնվում են *Մեքքան* և *Մադինան*: Հիմնադիրն է *Մուհամմադ մարգարեն* (570–632):

«Իսլամ» անվանման ներքո միավորվում են բազմաթիվ մուսուլմանական ուղղություններ և ճյուղեր, որոնցից շատերն իրարամերժ են և միմյանց հետ կատաղի պայքարի երկար պատմություն ունեն: Ներկայումս մուսուլմանների թիվն աշխարհում գնահատվում է, համաձայն տարբեր աղբյուրների, 1.5 մլրդից մինչև 1.8 մլրդ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը կազմում են *սուննիները*՝ մոտ 70–75 %: Սուննիները, իրենց հերթին,

բաժանվում են 4 հիմնական խմբերի՝ *մազհարներ*ի: Մյուս մասը՝ 25–30 %-ը, *շիաներ* են, որոնք նույնպես բաժանվում են մի շարք ուղղությունների:

Մարգարեի մահից հետո մուսուլմանական համայնքում՝ *ումմայում*, վեճեր ծագեցին այն հարցի վերաբերյալ, թե ինչ մեթոդով պետք է լուծվի համայնքի ղեկավարի նշանակման խնդիրը. եթե ղեկավարը պետք է ընտրվի, ապա ո՞ր շրջանակից, իսկ եթե ոչ, ապա ո՞վ է նրա ժառանգորդը: Ժառանգորդի հարցի պատասխանն ակնհայտ էր, քանի որ կար Մուհամմադի հորեղբորորդին, փեսան և ամենահեղինակավոր զինակիցներից մեկը՝ *Ալի իբն Աբի Տալիբը*, որի շուրջը սկսեց ձևավորվել նրա կողմնակիցների շրջանակը (շիաթ Ալի), իսկ ընտրության հարցը հետագայում հիմք հանդիսացավ ումմայից առանձնացած առաջին ուղղության՝ *խարիջիականության* առաջացման համար:

Առաջին չորս *խալիֆները*, որոնց սուննիական մուսուլմանական ավանդությունը անվանում է «առաքինի խալիֆներ» (ալ-խուլաֆա ալ-ռաշիդուն), ընտրվեցին, սակայն չորրորդ խալիֆի՝ Ալիի ընտրվելու գործընթացը հանդիպեց լուրջ խնդիրների, քանի որ մարգարեի մի շարք զինակիցներ հրաժարվեցին նրան հավատարմության երդում տալ: Ալիի հակառակորդների պայքարը գլխավորեց Սիրիայի կառավարիչ, Օմայան ցեղի ներկայացուցիչ Մուավիա իբն Աբու Սուֆյանը, որը և հիմնեց Օմայան խալիֆների հարստությունը, որ զգալի թվով հավատացյալների կողմից այդպես էլ չճանաչվեց որպես օրինական: 750 թ. Օմայաններին կատաղի պայքարի արդյունքում փոխարինեցին Աբբասյանները, որոնք էլ մնացին խալիֆայության հոգևոր առաջնորդներ մինչև խալիֆայության կործանումը 1258 թ. մոնղոլական արշավանքների հետևանքով:

8–10-րդ դարերում *ալիմների* և *ֆակիհների* շնորհիվ ճշտվեցին *ֆիկհի* և *շարիաթի* աղբյուրները և գործիքակազմը: Նույն ժամանակաշրջանում ձևավորվեցին երկու հիմնական ուղղություններ: Առաջինը ռացիոնալիստական ուղղությունն է, որը ձևավորվեց *մութազիլիականների*, ապա նաև՝ *աշարիականների*

գործունեության արդյունքում, ստեղծվեց *քալամը*, իսկ երկրորդը՝ սուֆիականությունը՝ մուսուլմանական միստիկական ճանապարհը դեպի Բարձրյալ:

Բոլոր մուսուլմանների հիմնական սրբավայրն է *Քաաբան*:

7–8–րդ դարերի արշավանքների արդյունքում իսլամը դուրս եկավ Արաբական թերակղզու սահմաններից և տարածվեց *խալիֆայության* կազմի մեջ մտած մի շարք տարածքներում, որոնց բնակչությանը, ըստ ադապտացման աստիճանի, կարելի է բաժանել երեք խմբի.

- ա) իսլամացած և արաբացած, օրինակ՝ եգիպտացիները,
- բ) իսլամացած, բայց չարաբացած, օրինակ՝ իրանցիները,
- գ) չիսլամացած և չարաբացած, օրինակ՝ հայերը:

16–րդ դարի սկզբին խալիֆի տիտղոսը և սուննիական համայնքի հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնեց Օսմանյան կայսրության սուլթանը, որի տապալումից և աշխարհիկ Թուրքական Հանրապետության ստեղծումից հետո խալիֆայությունը երկրորդ անգամ վերացվեց: Միջնադարում (8–12–րդ դարեր) ումման, չնայած մի շարք պատերազմների և կենտրոնախույս միտումների հզորացմանը, սրընթաց զարգացում է ապրում, զարգանում են տնտեսությունն ու առևտուրը, հարստանում և մեծանում են քաղաքները: Նույն ժամանակաշրջանում առաջացան և բուռն զարգացում ապրեցին իսլամական մշակույթը, ճարտարապետությունը, արվեստը, արաբամուսուլմանական փիլիսոփայությունը, գիտությունը: Նապոլեոն Բոնապարտի 1798 թ. արշավանքը Եգիպտոս նշանավորեց մուսուլմանական երկրների մուտքը նոր դարաշրջան: 19–րդ դարի երկրորդ կեսից գաղութատիրության դեմ մղված պայքարը նոր միտումներ առաջացրեց կրոնական իրավիճակի իմաստավորման մեջ: Մի կողմից ձևավորվեց մուսուլմանական *մոդեռնիզմը*, մյուս կողմից՝ *պանիսլամիզմը*:

19–րդ դարում սկսված միգրացիոն գործընթացներն աննախադեպ ծավալներ ստացան հատկապես 20–րդ դարի

Երկրորդ կեսից սկսած, ինչի հետևանքով իսլամը դուրս եկավ Միջին Արևելքից: Ներկայումս իսլամը ներկայացված է ավելի քանի 125 երկրում:

Իսլամական համագործակցության կազմակերպության անդամ են 57 երկիր: Ամենամեծ բնակչությամբ մուսուլմանական երկիրը Ինդոնեզիան է՝ 271 մլն մարդ, որոնց 87 %-ը մուսուլման են:

Իսլամի հիմնական ուղղությունները

Ալավիներ, նաև՝ **նուսայրիներ**. շիայականությունից 9-րդ դարում առանձնացած այս ուղղության մասին շատ բան հայտնի չէ, քանի որ դարեր շարունակ ճնշվելով և հետապնդվելով, նրանք ապրել և գործել են խիստ գաղտնիության և ամբողջական մեկուսացման պայմաններում: Համարվում է, որ հիմնադիրը իմամականների 11-րդ իմամ Հասան ալ-Ասքարիի զինակից, շիայական *ֆակիհ* Մուհամմադ իբն Նուսայրն է (մահ. 883 թ.), ուստի ալավիներին հաճախ անվանում են նաև նուսայրիներ:

Կա վարկած, որ ալավիները Կիլիկիայի հայկական թագավորության բնակիչների ժառանգներն են, որոնց վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել *իսմայիլականությունը*:

Համաձայն այն բավականին կցկտուր տեղեկությունների, որոնք մտել են գիտական շրջանառության մեջ, ալավիների կրոնը բավականին էկլեկտիկ բնույթ ունի: Նրանք աստվածացնում են *Ալի իբն Աբի Տալիբին*, պաշտում են Մարիամ Աստվածածնին, արևը, լուսինը, աստղերը, արշալույսը և մայրամուտը:

Հավատի հիմքում ընկած է աստվածային երրորդության մասին հետևյալ պատկերացումը. Ալին աստվածային իմաստն է (ալ-մասնա), Մուհամմադը անունն է (ալ-իսմ), այսինքն՝ այդ իմաստի արտահայտումը, Սալման ալ-Ֆարիսին դարպասն է (ալ-բաբ), այսինքն՝ իմաստի արտահայտման բացահայտումը կամ մատուցումը: Այս բառերի հապավումից է կազմված սրբազան ԱՄԱՍ բառը: Պաշտամունքի է արժանանում նաև Մուհամմադի դուստր Ֆատիման, որը նաև Ալիի կինն էր: Ալավիները ընդունում են աստվածաշնչյան բոլոր մարգարեներին, քանի որ, ըստ նրանց հավատի, բոլոր մարգարեները այս կամ այն չափով Ալիի մարմնավորումներն են: Հատկապես կարևորում են Իսային (Հիսուսին):

Ալավիական ծեսերը նույնպես գալիս են տարբեր աղբյուրներից և բաղկացած են առանձնահատուկ արարողություններից: Հայտնի է, որ կա մկրտության արարողություն:

Իսմայիլականության ազդեցությունը արտահայտվում է նաև գիտելիքը բատին (*ներքին, գաղտնի*) և գահիր (*երևացող, հասանելի*) հատվածների բաժանման մեջ: Միայն ընտրյալները (*խասս*) կարող են հասնել *բատին*՝ ներքին իմաստներին, համայնքի մյուս մասը բավարարվում է ակնհայտ, երևացող, հասանելի մասով:

Սուրբ գիրքը կոչվում է «*Քիթաբ ալ-Մաշմու*» և բաղկացած է 16 մասից:

Ներկայումս ալավիները բնակվում են Սիրիայում, Թուրքիայում, Լիբանանում, Իսրայելում: Սիրիայում ալավիները 1960–ական թվականներից զբաղեցնում են իշխող դիրք, նրանցից են նշանակվում պաշտոնյաներ գրեթե բոլոր կարևոր դիրքերում: Թուրքիայում ալավիները բաժանվում են երեք իրարից զգալիորեն տարբերվող խմբերի՝ արաբ ալավիներ, զազա ալավիներ և թուրք ալևիներ: Թուրք ալևիների վերաբերյալ կա վարկած, որ նրանց դավանաբանությունը սկզբունքորեն տարբերվում է ալավիական դավանաբանությունից, սակայն այն բավարար չափով հիմնավորված չէ: Այս երեք խմբերն էլ իրարից բավականաչափ տարբեր են, ինչը բացատրվում է տարբեր մշակութային, լեզվական, սոցիալական և տնտեսական պայմաններով, որոնք ազդել են ալավիականության զարգացման վրա:

Ահմադիականություն. պաշտոնական անվանումն է Ահմադիական իսլամական ջամաաթ: Ստեղծվել է 19–րդ դարի վերջում Բրիտանական Հնդկաստանում: Հիմնադիրը և դավանանքի ձևակերպողը Միրզա Ղուլամ Ահմադն է (1835–1908), որը հայտարարել էր, որ ինքը հիջրայի 14–րդ դարի *Մուջաադդիդն* է (բարենորոգիչ, բարեփոխիչ), և իր բարեփոխումները պետք է հանգեցնեն իսլամի վերջնական

հաղթանակին: Իր համայնքի կողմից ճանաչվել է որպես *նաբի (մարգարե) և մահդի*:

Ահմադիականության հետևորդները համոզված են, որ իսլամն է այն կրոնը, որն Ալլահի կամքով կդառնա միակը մարդկության համար, և որ Միրզա Ղուլամն ուղարկվել է այնպես, ինչպես Հիսուսն է ուղարկվել մարդկության համար: Հիսուսը, համաձայն Միրզա Ղուլամ Ահմադի ուսմունքի, չի համբարձվել, այլ խաչից հանվելուց հետո ուշքի է եկել և շարունակել է իր քարոզը: Ի վերջո նա հայտնվել է Կաշմիրում, որտեղ և մահացել է: Նրա գերեզմանը ահմադիականների համար սրբավայր է դարձել:

Հիսուսի քարոզը շարունակում է *Մուջադդիդը*, որի առաքելությունն է դադարեցնել պատերազմները, բռնությունները, վերջ դնել անարդարությանը, որը տիրում է աշխարհում, վերացնել կրոնական և ռասայական մոլեռանդությունը և այլն: Այս նպատակներին հասնելու համար իսլամը պետք է մաքրվի իր համար օտար երևույթներից, պետք է վերականգնվեն կրոնի նախնական իմաստն ու մաքրությունը:

Միրզա Ղուլամ Ահմադի մահից հետո համայնքը ղեկավարվում է խալիֆների կողմից: Ներկայումս այն գործում է 200-ից ավելի երկրներում, ունի կազմակերպչական բազմաթիվ կառույցներ, իսկ կենտրոնը Լոնդոնում է:

Ահմադիականներն իրենց խալիֆին համարում են բոլոր ուղղահավատների էմիր, իսկ համայնքը՝ խալիֆայություն: Մերժում են բռնությունը և ահաբեկչությունը: Զիհադը հնարավոր են համարում միայն ինքնապաշտպանության համար: Հիմնական կարգախոսներից մեկն է «Մեր բոլորի նկատմամբ, ատելություն՝ ոչ ոքի»:

Սուննիները ահմադիականներին չեն համարում հավատացյալ մուսուլմաններ, ինչի հետևանքով ահմադիականները ճնշումների և հետապնդումների են ենթարկվել:

Ջայդիականություն. շիայական հիմնական ուղղության 5-րդ իմամ Մուհամմադ ալ-Բակիրից (մահ. 732 թ.) առանձնացած ճյուղ: Իր անվանումը ստացել է Մուհամմադ ալ-Բակիրի եղբայր Ջայդ իբն Ալիից, որի շուրջը համախմբվել էին իմամի պասիվ քաղաքականությունից դժգոհ շիաները: Ջայդ իբն Ալին 739 թ. ապստամբություն բարձրացրեց Օմայանների դեմ, որը 10 ամիս հետո դաժանորեն ճնշվեց. Ջայդի մարմինը Քուֆայում խաչվեց, իսկ գլուխն ուղարկվեց Դամասկոս՝ խալիֆին:

Առաջնորդի սպանությունից հետո զայդիները շարունակեցին զինված պայքարը՝ իրենց շրջանակից որպես իմամ ընտրելով Ալի իբն Աբի Տալիբից սերած հաջորդ իմամին: Նրանց պայքարը երբեք չդադարեց՝ ժամանակ առ ժամանակ ընդունելով ապստամբությունների ձև: Մի քանի անգամ կարողացել են պետություններ հիմնել, օրինակ՝ Իդրիսյանների պետությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում (789–926): 901 թ. զայդիները ստեղծեցին իրենց պետությունը Եմենում, որը, ժամանակ առ ժամանակ կորցնելով իր անկախությունը, այնուամենայնիվ գոյատևեց մինչև 1962 թ. հեղափոխության հաղթանակը:

Այսօր զայդիների թիվը աշխարհում մոտ 7 մլն է: Մեծամասնություն են կազմում Եմենում:

Ջայդիները, ի տարբերություն շիայական մյուս ուղղությունների, մերժում են իմամի աստվածային էությունը: Նրանք համարում են, որ իմամ կարող է լինել Ալի իբն Աբի Տալիբից սերող ցանկացած անձնավորություն, որը դրսևորում է իր պատրաստակամությունը՝ զենքը ձեռքին պայքարելու իշխանությունը ապօրինաբար զավթած բռնապետների դեմ: Ջայդիները համարում են, որ միաժամանակ կարող են լինել մի քանի իմամներ: Նրանք չեն ընդունում *տասներկուականների* ուսմունքը «թաքնված իմամի» մասին, մերժում են *թակիյան*: Մյուս կողմից, զայդիները ընդունում են առաջին խալիֆների իշխանության օրինականությունը, ինչը նույնպես հատուկ չէ մյուս շիայական ուղղություններին: Այս տարբերությունները հանգեցրել են նրան, որ զայդիականությունը

դրսևորում է սուննիականության նկատմամբ բավականին հանդուրժողական վերաբերմունք:

Ներկայումս, բացի Եմենից, գայդիական փոքրաթիվ համայնքներ կան նաև Պակիստանում, Սաուդյան Արաբիայում, Իրանում և Իրաքում: Եմենում շարունակվող քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով բազմաթիվ գայդիականներ հայտնվել են նաև Եվրոպայում, Կանադայում և Ավստրալիայում:

Իսմայիլականություն. շիայական հիմնական ուղղությունից՝ տասներկուականներից, 8-րդ դարի կեսերին առանձնացած ճյուղ, որը ներկայումս ամենամեծ և ներկայացված շիայական ուղղություններից մեկն է: 750 թ. *Աբբասյանների* իշխանության գալուց հետո շիայական որոշ շրջանակներում կարծիք ձևավորվեց, որ նրանք օգտագործվել են Աբբասյանների կողմից Օմայանների դեմ պայքարում և խաբվել իրենց սպասումների մեջ, ուստի ձևավորվել էր պատրաստակամություն՝ շարունակելու պայքարը, սակայն արդեն նոր իշխողների դեմ: Այս տրամադրություններին կտրականապես դեմ էր 6-րդ իմամը՝ *Ջաֆար ալ-Սադիկը*, որը, հիշեցնելով իր համայնքին *Հուսեյնի* և *Ջայդի* ճակատագիրը, փորձում էր զերծ մնալ զինված պայքարից: Կա վարկած, որ զինված պայքարի կողմնակիցների առաջնորդը իմամի ավագ որդին էր՝ Իսմայիլը: Աղբյուրների մեծամասնությունը նշում է, որ Իսմայիլը մահացել է իր հորից առաջ, և այդ պատճառով Ջաֆարին որպես իմամ հաջորդել է նրա մյուս որդին՝ *Մուսա ալ-Քազիմը*: Սակայն Իսմայիլի կողմնակիցների մի մասը չհավատաց, որ նա մահացել է, և հռչակեց նրան որպես յոթերորդ և վերջին իմամ, որը վերադառնալու է որպես *մահդի*: Այս խումբը հետագայում կոչվեց *կարմադներ* կամ յոթերորդականներ: Նրանցից առանձնացավ մի այլ խումբ, որը որպես իմամ ճանաչեց Իսմայիլի որդիներից մեկին՝ Մուհամմադին: Մուհամմադին ժառանգած իմամների անունները գաղտնի էին պահվում, և այս պատճառով իսմայիլական երկու խմբերի միջև տարբերությունը արտաքին դիտորդների համար երկար ժամանակ ակնհայտ չէր: Ի վերջո

երկրորդ խումբը կարողացավ 10-րդ դարում Հյուսիսային Աֆրիկայում հիմնել Ֆատիմյան խալիֆայությունը:

Դարերի ընթացքում իմամականներից առանձնացած հավատացյալները, որոնց անվանեցին յոթերորդականներ, դավանաբանական և ժառանգական մի շարք խնդիրների հետևանքով տեղի ունեցած ճգնաժամերի արդյունքում շարունակեցին ճյուղավորվել: Այսպես, 11-րդ դարում նրանցից առանձնացան *դրուզները*, ապա նրանք բաժանվեցին նիզարիների / նիզարիականների և մուսթալիականների: Նիզարիականները 11-րդ դարի վերջում պետություն ստեղծեցին, որի կենտրոնը Ալամուֆն էր, և որը հայտնի է որպես *ասասիներ* պետություն: Մուսթալիականները Ֆատիմյան խալիֆայության անկումից հետո իրենց գործունեության կենտրոնը նախ տեղափոխեցին Եմեն, ապա՝ Հնդկաստան: Նրանք իմամության ժառանգության խնդրի վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ ունենալու արդյունքում նույնպես բաժանվեցին մի քանի ճյուղերի, որոնց միջև դավանաբանական սկզբունքային տարածայնություններ չկան:

Այսպիսով, շիաների այն խումբը, որն այսօր ևս հայտնի է որպես իսմայիլականներ, իմամության գիծը բխեցնում է Իսմայիլից և նրա որդի Մուհամմադից սերած շառավիղներից: Այսօր նրանք ճանաչում են ուղիղ գծով ժառանգած 49-րդ իմամ Շահ Քարիմ ալ-Հուսայնի Աղա խան Չորրորդին: *Աղա Խան* պատվանունը շնորհվել է իսմայիլական իմամներին Իրանի շահ Ֆաթի Ալի կողմից 1817 թ.:

Իսմայիլական համայնքի միջնադարյան կառուցվածքը (ավելի ճիշտ՝ իդեալական պատկերացումը այդ կառուցվածքի մասին) բխում էր տիեզերքի և պատմության վերաբերյալ նրանց պատկերացումներից: Ըստ իսմայիլական ուսմունքի՝ աշխարհը կազմված էր 12 «կղզիներից» (*ալ-ջազաիր*)՝ տարվա ամիսների թվով, որոնցից յուրաքանչյուրում իսմայիլական քարոզը իրականացնելու համար նշանակվում էր «կղզու քարոզիչների քարոզիչ» կամ *նակիր*: Նրա օգնականներն էին 30 *դահներ*՝ քարոզիչներ կամ *նակիրներ*՝ ամսվա օրերի թվով: Յուրաքանչյուր

նակիբ ուներ 24՝ օրվա ժամերի թվով օգնական դաի, որոնցից 12-ը ցերեկային էին, այսինքն՝ երևացող, բացեիբաց գործող, իսկ մյուս 12-ը՝ գիշերային, այսինքն՝ գաղտնի գործակալներ: Գլխավոր դահին, որին ենթարկվում էին մնացած բոլոր քարոզիչները և գործակալները, միակ կապն էր այս կազմակերպության և իմամի միջև: Իմամի մերձավորն էր ալ-Բաբը (արաբ.՝ դարպաս)¹, որի առաքելությունը հայտնի էր միայն իմամին: Այս կառուցվածքի պարզեցված տարբերակը գործում էր նաև նիազարիների մոտ և մուսալիմների համայնքներում: 19-20-րդ դարերում իսմայիլական իմամները վերակազմակերպեցին համայնքների կառուցվածքը՝ համապատասխանեցնելով այն ժամանակի պահանջներին:

Իսմայիլականները, ի տարբերություն մյուս բոլոր շիայական ճյուղերի, որոնք հավատում են, որ վերջին իմամը (յուրաքանչյուր խմբի տեսակետը տարբեր է) «թաքուցման» մեջ է և գալու է որպես մահդի ժամանակների վերջում, ընդունում են, որ իմամը միշտ իր համայնքի հետ է, և նրա ներկայությունը ակնհայտ է (*մուբին*):

Մարդկության պատմության մասին իսմայիլականների պատկերացումները հիմնվում են շրջապտոյտային սկզբունքի վրա, որը, իր հերթին, բխում է աստվածային էության դրսևորման յոթ փուլերից:

«Փոքր» աշխարհի զարգացումը նույնպես բաղկացած է յոթ դարաշրջաններից, որոնցից յուրաքանչյուրի համար ուղարկվել է երկու ուսուցիչ՝ *նափիկ* (խոսող) և *սամիթ* (լուռ): Նատիկը հայտնում էր մարդկությանը պարզ և հասկանալի կարգը և օրենքը՝ կրոնի *զահիր*, այսինքն՝ «ակնհայտ» բաղադրիչը: *Սամիթը* միայն ընտրյալներին բացատրում էր *բափին*՝ «ներքին», միայն հատուկ անձնավորություններին հասանելի տվյալ դարաշրջանի էզոտերիկ գիտելիքը:

¹ «Ալ-Բաբ» եզրույթը ծագել է շիաների կողմից հաճախ վկայակոչվող մի հադիսից: Մարգարեն ասել է. «Ես եմ գիտելիքի (իւմ) քաղաքը և Ալին (այդ քաղաքի) դարպասը»:

Ներկայումս իսմայիլականների թիվը հասնում է 20 մլն-ի: Նրանց գործունեությունը ակտիվորեն ծավալվում է սոցիալական, մշակութային, խաղաղարարական, կրթական, գիտական ոլորտներում: Իսմայիլականներն ասքի են ընկնում մյուս բոլոր կրոնների նկատմամբ իրենց հանդուրժողականությամբ:

Խարիջիականություն. Իսլամի պատմության մեջ կրոնական, գաղափարական և քաղաքական պատճառներով հիմնական ումմայից առաջինը առանձնացած մուսուլմանների խումբը: Անվանումը առաջացել է արաբերեն *խարաջա* (դուրս գալ, լքել) բայից: 657 թ. տեղի ունեցած Սիֆֆինի ճակատամարտից հետո 12000 մուսուլման լքեց Ալի իբն Աբի Տալիբի ճամբարը՝ մեղադրելով նրան, ինչպես նաև նրա հակառակորդ Մուավիա իբն Աբու Սուֆյանին և հաշտարար դատավոր Ամր իբն ալ-Ասին Ալլահի կամքը չընդունելու և հետևաբար՝ հավատացյալ լինելուց հրաժարվելու մեջ: Ըստ նրանց՝ հավատն արտահայտվում է գործով, ուստի Ղուրանի և սուննայի դրույթներին չհետևող անձնավորությունը պետք է մեղադրվի հավատից հրաժարվելու մեղքի մեջ և դատապարտվի մահվան: Խարիջիների հիմնական սկզբունքն է «Լա թահքիմա իլլա մին ալլահ»-ը (Միայն Ալլահին է դատաստանը), որի հիման վրա էլ նրանք մահապատժի դատապարտեցին Ալի իբն Աբի Տալիբին, Մուավիային և Ամր իբն ալ-Ասին: 661 թ. Ալին սպանվեց, իսկ Մուավիան վիրավորվեց նրա դեմ կատարված մահափորձի հետևանքով:

Խարիջիականությունը չափազանց բազմազան է, քանի որ իր զարգացման ընթացքում բաժանվել է տարբեր ճյուղերի: Դավանաբանական վիճաբանությունների ընթացքում նրանց մշակած մոտեցումները զգալի դեր խաղացին սուննիական իսլամի կրոնագաղափարական զարգացման գործում:

Ումմայի ղեկավարման հարցում խարիջիներն առաջ քաշեցին այն տեսակետը, որ խալիֆն ունի միայն գործադիր իշխանություն, իսկ մյուս բոլոր խնդիրներն իրենց լուծումները պետք է ստանան շուրայի (ընտրովի խորհուրդ) քննարկումների

արդյունքում: Խարիչիները նաև համարում էին, որ խալիֆ կարող է դառնալ ցանկացած հավատացյալ, եթե նա ընտրվում է հավատացյալների համայնքի կողմից, այսինքն՝ պարտադիր չէ նրա պատկանելությունը Բանու Կուրայջ ցեղին կամ Ալիի և Ֆատիմայի ընտանիքին: Նրանք հավատացյալի պարտքն էին համարում զենքը ձեռքին պայքարել համայնքի անարդար և անհավատ ղեկավարի դեմ: Հետագայում առաջ քաշվեց նաև այն գաղափարը, որ մուսուլմանական յուրաքանչյուր համայնք կարող է ընտրել իր խալիֆին: Խարիչիներն ընդունում էին միայն առաջին երկու խալիֆներին՝ Աբու Բաքրին և Օմարին, իսկ մյուսներին համարում էին բռնապետեր:

Խարիչիականությունն իր սոցիալական գաղափարներում հիմնվում էր մուսուլմանական համայնքի բոլոր անդամների հավասարության սկզբունքի վրա՝ այդ թվում նաև ունեցվածքային հարցերում: Այս սկզբունքի կիրառումն արտահայտվում էր ումմայում ձևավորված հարուստ կալվածատերերի դեմ մղվող կատաղի պայքարի ձևով: Խարիչիականությունը տարածվեց գրեթե ամբողջ խալիֆայության տարածքով: 10-րդ դարում, մուսուլմանական աղբյուրների համաձայն, մոտ 20 տեսակի խարիչիական համայնքներ կային, որոնցից առավել հայտնի էին ազրաքյանները, սուֆրիականները, նաջդիականները և իբադիականները:

Սուննիականություն. առաջացել է արաբերեն *սուննա՝ կյանքի օրինակ* նշանակող բառից: Ամբողջական ձևակերպումն է սուննա-աթու ռասուլ Ալլահ՝ Ալլահի առաքյալի օրինակ: Ձևավորվել է Մուհամմադ մարգարեի մահից (632) հետո, երբ *ումմայի* հետագա ուղու և վերջինիս կառավարման խնդիրը շտապ լուծման կարիք ուներ: Ումմայի ղեկավար ընտրվեց *Աբու Բաքրը*, որը և ստանձնեց խալիֆաթու ռասուլ Ալլահ (Ալլահի առաքյալի հետնորդ) տիտղոսը և պաշտոնը: Աբու Բաքրի ընտրությամբ որպես խալիֆ ամրագրվեց հավատացյալների մեծամասնության տեսակետը, որ մարգարեի մահից հետո ումման իր կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում պետք է ղեկավարվի Ալլահի խոսքով, որը *Ղուրանն*

է, և մարգարեի սուննայով, որը ձևակերպվել է *հադիսների* տեսքով: Խալիֆ կարող է դառնալ *Կուրայշ* ցեղին պատկանող հավատացյալ ումմայի համաձայնության դեպքում: Խալիֆի գլխավոր պատասխանատվությունն էր ումմայի ղեկավարումը՝ համաձայն Ալլահի տված օրենքի, որն իր ձևակերպումը ստացավ *շարիաթի* տեսքով: Սուննիները, ի տարբերություն *շիաների*, չէին համարում, որ ումմայի ղեկավարը պետք է օժտված լինի գերբնական որակներով և աստվածային ոգուց ներշնչանք ստանալու ունակությամբ (*վիլայա*): Քանի որ սուննիականությունն իր զարգացման առաջին դարերի ընթացքում չձևավորեց որևէ ինստիտուտ, որ իրավունք ունենար միասնական դոգմա ձևակերպելու, այս ուղղության շրջանակներում ձևավորվեցին մի շարք իրավահավասար կրոնաիրավական դպրոցներ՝ *մազհաբներ*, որոնցից 10-րդ դարում պահպանվեցին չորս հիմնականները: Այս չորս մազհաբներն են *մալիքիականը*, *հանաֆիականը*, *շաֆիականը* և *հանբալիականը*, որոնք ներկայումս նույնպես չափազանց կարևոր դեր են կատարում աշխարհում գոյացած նոր իրողությունների և գործընթացների վերաբերյալ սուննիական շարիաթի մոտեցումները ճշգրտելու և համապատասխանեցնելու առումով: Բնականաբար, այս մազհաբների մոտեցումները շատ հարցերի վերաբերյալ հակասում են իրար, ինչն էլ հանգեցնում է կոնֆլիկտների և լարվածության:

Սուննիները ընդունում են առաջին չորս խալիֆների (Աբու Բաքր, Օմար, Օսման և Ալի, որոնց անվանում են «Առաքինի խալիֆներ» (ալ-Խուլաֆա առ-Ռաշիդուն), իշխանության օրինականությունը՝ ի տարբերություն *իբադիականների*, որոնք ընդունում են միայն առաջին երկուսին, և շիաների, որոնք ընդունում են միայն Ալիին:

Մի քանի դար տևած վերլուծական աշխատանքի արդյունքում սուննիները արժանահավատ ճանաչեցին հադիսների 6 ժողովածու, որոնք կազմվել էին *Ալ-Բուխարիի*, *Մուսլիմի* և չորս այլ հեղինակների կողմից: Նշված երկու հեղինակների կազմած հադիսների ժողովածուները ամենահաճախ օգտագործվողներն են:

Սուննիականության շրջանակներում ձևավորվեց *քալամը*, որը բնորոշվում է որպես ռացիոնալիստական աստվածաբանություն: Այս ուղղության ստեղծման և զարգացման գործում մեծ ներդրում են ունեցել *մութազիլիականությունը*, *աշարիականությունը* և *մապուրիդիականությունը*:

18-րդ դարի ընթացքում Արաբական թերակղզում՝ Նեջդում, հանքալիական մագհաբի ծիրի մեջ իր գործունեությունն է ծավալում *Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Վահաբը*, որի մշակած կրոնագաղափարական դրույթները՝ *վահաբականությունը*, Սաուդների ընտանիքը հմտորեն օգտագործեց այս տարածաշրջանում միասնական պետություն ստեղծելու նպատակով:

19-րդ դարի 80-ական թվականներից, հակազաղութատիրական պայքարի հրամայականների և նոր գաղափարական ուղղությունների ազդեցությունն իրենց վրա կրելով, ակտիվ գործունեություն են ծավալում կրոնական բարեփոխիչներ Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանին, Մուհամմադ Աբդոն, Ռաշիդ Ռիդան և մի շարք այլ գործիչներ, որոնց նպատակն էր իսլամը դարձնել ավելի ճկուն, ժամանակի ոգուն համապատասխան և աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձություններին, գիտության նվաճումներին, աշխարհընկալման փոփոխություններին ավելի արագ ադապտացվող, ինչի արդյունքում հնարավոր կդառնար հաղթահարել մուսուլմանական ժողովուրդների հետամնացությունը: Նրանք նաև նպատակ ունեին հաղթահարելու այն հակասությունները և վեճերը, որոնք հանգեցրել էին իսլամի ճյուղավորմանը և մասնատմանը, և վերամիավորելու մուսուլման բոլոր ժողովուրդներին: Նշված երկու միտումները հայտնի են *մուսուլմանական մոդեռնիզմ* և *պանիսլամիզմ* անվանումներով:

Սուննիականության շրջանակներում ներկայումս տեղի ունեցող գործընթացները զգալիորեն պայմանավորված են 1947 թ. Եգիպտոսում ստեղծված «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության և նրա հիմնադիր *Հասան ալ-Քաննայի*

գաղափարներով: Սուննիական արմատականությունը հատկապես ակտիվանում է «սառը պատերազմի» ավարտից հետո և ներկայումս գնահատվում է որպես համաշխարհային նշանակություն ունեցող աշխարհաքաղաքական գործոն, որն ավելի կարևոր է դարձել միգրացիոն գործընթացների և ցանցայնացման հետևանքով:

Ներկայումս մուսուլմանների ընդհանուր թվի 70–75 %-ը սուննիներ են: Նրանք մեծամասնություն են կազմում մուսուլմանական բնակչություն ունեցող բոլոր երկրներում՝ բացի Իրանից, Բահրեյնից, Եմենից, Լիբանանից և Ադրբեջանից:

Տասներկուականներ (իսնաաշարիներ կամ իմամիականներ). Մուհամմադ մարգարեի մահից (632) հետո հավատացյալների համայնքում առանձին խումբ ձևավորվեց, որը մարգարեին փոխարինողի դերում տեսնում էր *Ալի իբն Աբի Տալիբին*: Այս խումբը անվանում էին *շիաթ Ալի* (Ալիի կողմնակիցներ, Ալիի խումբ): Նրանց կարծիքով Ալին Ալլահի վալին է (մտերիմ, բարեկամ, սիրելի), ուստի նա օժտված է աստվածային ներշնչանք ստանալու ունակությամբ, որն անհրաժեշտ է ումման ճիշտ ճանապարհով տանելու և արդարությամբ (*ադլ*) ղեկավարելու համար: Խալիֆ Օսմանի սպանությունից հետո և դրան հետևած քաղաքացիական պատերազմների ընթացքում աստիճանաբար ձևավորվում է տասներկուականների դավանաբանական ուսմունքը, որը վերջնականապես առանձնանում է *սուննիականությունից* 680 թ.՝ *իմամ Հուսեյնի* սպանությունից հետո: Տասներկուականների հավատի հինգ հիմքերն են.

1. *Թաուհիդ*՝ միաստվածություն:
2. *Ադլ*՝ աստվածային արդարություն:
Տասներկուականները հավատում են, որ Ալլահի արդարությունը կարող է իրականացվել միայն նրա վալիից սերած իմամների միջոցով, քանի որ նրանք աստվածային ներշնչանքով միայն արդար որոշումներ են ընդունում, և նրանց դատն արդար է:

3. Մարգարեններ և մարգարեություն: Նրանք հավատում են, որ Ալլահն իր մարգարեններին է ուղարկում մարդկանց աստվածային գիտելիքը փոխանցելու համար, և վերջին մարգարեն Մուհամմադն է:
4. Իմամություն: Տասներկուականները հավատում են, որ ումման, համաձայն Ալլահի կամքի, պետք է ղեկավարեն Ալիից և *Ֆարհմայից* սերած իմամները, որոնց շղթան ընդհատվում է 874 թ., երբ 12-րդ իմամը հեռանում է մարդկանցից և մինչև 940 թ. ղեկավարում է իր համայնքը՝ *սաֆիրների* (վստահյալների) միջոցով (ալ-դայբա ալ-սուդրա՝ փոքր թաքուցում): Փոքր թաքուցման ավարտից հետո սկսվում է «ալ-դայբա ալ-քուբրա»-ի (մեծ թաքուցում) շրջանը, որն ավարտվելու է 12-րդ իմամի՝ որպես մահդի (մեսիա) վերադարձով: Իմամները Ալլահի ներշնչման շնորհիվ ունակ չեն մեղք գործելու կամ սխալներ կատարելու:
5. Ահեղ դատաստան և հատուցում: Տասներկուականները հավատում են, որ Ահեղ դատաստանի օրը բոլոր մարդիկ հատուցում են ստանալու իրենց արած բարի և չար գործերի համար:

Նրանք չեն ընդունում առաջին երեք խալիֆներին և նրանցից ու Մուհամմադի մյուս զինակիցներից հաղորդվող հադիսների մեծամասնությունը: Ըստ տասներկուականների՝ Ալլահի կողմից անիծված է Օմայանների ողջ հարստությունը և հատկապես խալիֆ Յազիդը, որի հրամանով սպանվել է իմամ Հուսեյնը:

Տասներկուականների կրոնաիրավական ուսմունքը ձևավորվել է 6-րդ իմամ *Ջաֆար ալ-Սադիկի* ժամանակաշրջանում, այդ պատճառով հաճախ կոչվում է ջաֆարիական մազհաբ: Որպես կրանաիրավական ուսմունքի աղբյուր են ճանաչվում *Ղուրանը, ախբարը, իջման և ակլը*: Որպես կրոնաիրավական խնդիրների միջոց՝ պահպանում են *իջթիհադը*՝ ինքնուրույն դատողության վրա հիմնված լուծում, ինչը այս մազհաբի ադապտացիոն հնարավորությունները լրջորեն ընդլայնում է:

Նրանք հավատում են, որ Ղուրանի հանգատողերը ունեն երկու իմաստ՝ ակնհայտ (զահիր) և ներքին (բատին). ներքինը հասանելի է միայն ընտրյալներին: Այդ ընտրյալները պատկանում են «Ահլ ալ-բայթին» (Մարգարեի ընտանիքի անդամներ), որոնց մեջ են, համաձայն հադիսի, Ալին, Ֆատիման, Հասանը, Հուսեյնը և նրանց շառավիղները:

Բազմաթիվ մեծ և փոքր տարբերություններ կան նրանց և սուննիների միջև թե՛ դավանաբանական և ծիսական հարցերում, թե՛ գաղափարական, քաղաքական և սոցիալական ոլորտներում:

Հիմնական սրբավայրերն են Մեքքան, Մադինան, Նաջաֆը, Քերբելան:

Ներկայումս տասներկուականները մեծամասնություն են կազմում Իրանում, Ադրբեջանում, Բահրեյնում, Իրաքում: Մեծ համայնքներ կան բազմաթիվ երկրներում, մասնավորապես Եմենում, Եգիպտոսում, Աֆղանստանում, Լիբանանում, Պակիստանում, Սաուդյան Արաբիայում:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՀԱՍԿԱՉՈՒՅԹՆԵՐ

Աբբասյաններ. 750 թ. արաբական խալիֆայության խալիֆներ: Սերում են Մուհամմադ մարգարեի հորեղբոր՝ Աբբասի (մահ. 653) ժառանգներից: Երկարատև պայքարի արդյունքում Աբբասյանները կարողացան տապալել Օմայանների իշխանությունը և ստանձնելով խալիֆայության կառավարման դերը՝ պահպանեցին այն մինչև 1258 թ., երբ մոնղոլական արշավանքի հետևանքով գրավվեց և գրեթե ոչնչացվեց խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը:

Աբբասյանների հաղթանակը հիմնականում ապահովեցին խորասանցիները և *ալիականների* կողմնակիցները՝ *շիաները*: Աբբասյանների արյունակցական կապը Մուհամմադ մարգարեի հետ և նրանց՝ հաշիմյանների ցեղին պատկանելը շատ ավելի օրինական էին դարձնում նրանց խալիֆությունը հավատացյալների աչքերում՝ ի տարբերություն Օմայանների, որոնք *ումմայի* մեծամասնության կողմից համարվում էին իշխանությունը բռնազավթողներ:

Աբբասյանների կառավարման առաջին երեք դարերը համարվում են խալիֆայության հզորության, մշակութային, գիտական և տնտեսական վերելքի ժամանակաշրջան: Սակայն արդեն 10-րդ դարում Աբբասյանները աստիճանաբար սկսում են զիջել իշխանությունը նախ մեծ ազդեցություն ձեռք բերած թյուրք վարձկան պալատական պահակախմբի հրամանատարներին, ապա՝ իրանական ծագում ունեցող շիա *Բուիների* (Բուվայիիների) հարստությանը:

Աբբասյանների կառավարման ժամանակաշրջանում միացյալ արաբական խալիֆայությունից առանձնացան մի շարք տարածքներ, որտեղ ստեղծվեցին անկախ պետություններ: Առաջինը արաբական Իսպանիան էր, ուր ապաստան գտավ Օմայան հարստության վերջին ներկայացուցիչը՝ Աբդ ալ-Ռահմանը,

որը և կարողացավ 756 թ. Կորդովայում հիմնել ալ-Անդալուսի խալիֆայությունը:

Հայաստանը նույնպես Աշոտ Երկաթի գլխավորած ազատագրական պայքարի շնորհիվ 921 թ. կարողացավ ձեռք բերել անկախություն:

Աբդ. արաբ.՝ ստրուկ, ճորտ: Մարդիկ արարվել են Ալլահի կողմից որպես իր կամքին ենթարկվող ստրուկներ, որոնց հիմնական պարտականությունն է խոնարհվել աստվածային կամքի առջև, ենթարկվել՝ երկրպագելով Ալլահին և փառաբանելով նրա զորությունը և մեծությունը: Իսլամում բացակայում է քրիստոնեական պատկերացումն այն մասին, որ մարդը ձեռք է բերել ստրուկի ստորին կարգավիճակն իր մեղքերի պատճառով: Երկրային հարաբերություններում ստրուկի իրավական կարգավիճակը մուսուլմանական տարբեր կրոնական և կրոնաիրավական ուղղություններում (տե՛ս *մազհաբ*) տարբեր է: Ընդհանուրն այն է, որ մուսուլման ստրուկի կարգավիճակը բարձր է անհավատի կարգավիճակից:

Ադլ. արաբ.՝ արդարություն: Իսլամի գրեթե բոլոր ուղղություններում առանցքային գաղափարներից մեկն է, քանի որ այն որպես այդպիսին ձևակերպված է Սուրբ Ղուրանի մեջ: Արդարությունը Ալլահի ատրիբուտներից մեկն է, սակայն աստվածային արդարությունը, ըստ իսլամի, անըմբռնելի է իր արարածների համար, ուստի նրանք Ալլահից պետք է խնդրեն ոչ թե արդարություն, այլ գթասրտություն և ներողամտություն: Արդարությունը մարդու բարոյական գնահատման կատեգորիա է: Արդար մարդը պետք է ձգտի կանխելու չարիքի (*ջաուր*) դրսևորումները, ինչը հարում է իսլամի ևս մի կարևոր սկզբունքի՝ «Նահի ան ալ-մունկար վա ամր բի-լ-մառուֆ» (Մերժել պախարակելին և խրախուսել գովելին): Շիա աստվածաբանները դիտարկում են *ադլը* որպես հավատացյալի հիմնական կրոնական պարտականություններից մեկը:

Ակլ. ջաֆարիական մագհարում բանականության հիման վրա ընտրված լուծում:

Ալլահ. աստված: Ալլահը միակ աստվածությունն է (տե՛ս թաուհիդ), նա է արարիչը և ամեն ինչի սկիզբն ու վերջը, նա է միակ աղբյուրը գոյության և միակ պատճառը: Հավերժ է և հավիտենական, ժամանակն ու տարածությունը Ալլահն է արարել: Չի ծնել և չի ծնվել, բացարձակ է և բացառիկ: Ամեն ինչ, որ եղել է, լինում է և լինելու է, եղել է, լինում է և լինելու է Ալլահի կամքով: Ունի հարյուր անուն, որոնցից հարյուրերորդը գաղտնի է, հայտնի չէ ոչ ոքի: Մյուս 99 անունները արաբամուսուլմանական ավանդությունը անվանում է «Ալլահի գեղեցիկ անուններ»:
Այդ անունները թվարկում են Ալլահի հատկանիշները (ատրիբուտները), օրինակ՝ Աքբար՝ մեծագույն, Ռահման՝ գթացող, Կադիր՝ հզոր, Ալիմ՝ իմացող, Բասիր՝ տեսնող, Հաքամ՝ դատավոր և այլն: Իսլամի կրոնական հինգ պարտադիր հիմքերից առաջինը շահադան է՝ վկայությունը, որ «Լա իլահի իլ-լա-լ-Լահ վա Մուհամմադու ռասուլ ալ-Լահ» (Չկա աստվածություն բացի Ալլահից, և Մուհամմադը Ալլահի մարգարեն է):

Ահեդ դաֆասսրանի օրը Ալլահն է դատելու բոլոր արարածներին և վճիռներ կայացնելու նրանց ճակատագրի վերաբերյալ. հավատացյալ առաքինիները վայելելու են *դրախտը*, իսկ մեղավորները՝ *դժոխքը*:

Ալիականներ. Մուհամմադ մարգարեի հորեղբորորդի և փեսա Ալի իբն Աբի Տալիբի շառավիղներ: Ալի իբն Աբի Տալիբի և *Ֆատիմայի* ամուսնությունից սերած ժառանգները շիայական ուղղության իմամական ճյուղն են կազմում: Ալիի մյուս կանանցից ծնվածները իմամական ճյուղի հետ կազմում են ալիականների տոհմը, որը մտնում է Ալիի հորից՝ Աբու Տալիբից սերած *փալիբիների* կամ տալիբականների տոհմի մեջ (չշփոթել *փալիբների* հետ):

Ալիականների կողմնակիցները դարեր շարունակ պայքարել են խալիֆայության իշխանությունների դեմ՝ համարելով, որ միայն Ալիի ժառանգների գլխավորությամբ ումման կարող է

Ալլահի նախանշած ճանապարհով զարգանալ, ինչը կհանգեցնի խաղաղության և արդարության հաստատմանն աշխարհում: Հավատում են *մահդիհի* գալուստին, որը Ալլի ժառանգներից է, ընդ որում տարբեր շիայական ուղղություններ այս հարցի վերաբերյալ ունեն իրենց տեսակետը: Զինված պայքարի արդյունքում մի քանի անգամ հիմնել են պետություններ Հյուսիսային Աֆրիկայում, Եմենում, Իրանում:

Աղա Խան. իսմայիլական նիզարիականների կրոնական համայնքի ղեկավարի ժառանգական տիտղոս, որն Իրանի շահ Ֆաթհ Ալին շնորհել էր Քերմանի կառավարիչ Աբու-լ-Հասանին (1800–1881), որն իր փեսան էր և Մուհամմադ մարգարեի դուստր Ֆատիմայից սերած շառավիղը: Ներկայումս համայնքը ղեկավարող Աղա Խան 1957 թ. դարձել է 49-րդ ժամանակի իմամ, այսինքն՝ նիզարիական համայնքի ղեկավար: Հայտնի է իր լուսավորչական գործունեությամբ և բարերարությամբ:

Ակիդա. արաբ.՝ հավատաբանություն, *իմանի* բացատրման և բացահայտման ձև: Ղուրանում տրված են հավատի և կրոնի հիմնական սկզբունքները, սակայն բացակայում է դրանց ամբողջական և միասնական ձևակերպումը, ուստի այն ձևավորվել է մուսուլմանական գիտնականների բանավեճերի արդյունքում: Հետևանքն այն էր, որ տարբեր հեղինակություններ ձևակերպել են իրենց ակիդաները, որոնք ձեռք են բերել բազմաթիվ հետևորդներ: Օրինակ՝ սուննիական ուղղությանը պատկանող հեղինակություններ Ալ-Աշարին և Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Վահհաբը ձևակերպել են իրենց ակիդաները, որոնք ունեն լուրջ տարբերություններ: Ակիդան փաստացի իմանի վեց հիմքերի ընդլայնված ձևակերպումն է:

Ալ-Ազհար. սուննիական իսլամի կարևորագույն կրոնական, գիտական և ուսումնական կենտրոն, համալսարան: Գտնվում է Կահիրեում: Հիմնադրվել է 970 թ. Ֆատիմյանների կողմից որպես ալ-Ազհար մզկիթի մեդրեսե և աստիճանաբար դարձել շիայականության *իսմայիլական* ուղղության հոգևոր կենտրոն: 1171 թ. *Սալահ ալ-Դինը* գրավեց Եգիպտոսը և տապալեց

Ֆատիմյան խալիֆայությունը, ինչից հետո ալ-Ազհարը վերածվեց բացառապես սուննիական համալսարանի: Այստեղ դարեր շարունակ սովորել և դասավանդել են սուննիական իսլամի ամենասկնառու ներկայացուցիչները: Ալ-Ազհարի շեյխերը շարունակում են մեծ ազդեցություն ունենալ սուննիական ճյուղին պատկանող հավատացյալների վրա, նրանց արձակած *ֆեթվաները* նախագծում են կրոնի և հավատի դրույթների զարգացումը և ջանում են նպաստել սուննիականության ադապտացմանը ժամանակակից քաղաքակրթական համակարգին:

Աշարիականություն. *քալամի* հիմնական ուղղություններից մեկը: Սկզբնական շրջանում զարգացել է մեծ մասամբ սուննիական *շաֆիական* մազհաբին պատկանող մուսուլմանական գիտնականների կողմից *մութազիլիականության* դրույթների զարգացման արդյունքում: Անվանումը ստացել է իր հիմնադրի՝ ալ-Աշարիի (941) անունից: 11-րդ դարում դառնում է քալամի հիմնական ուղղություն: Աշարիականությունը ջանում էր հաշտեցնել ավանդապաշտների և ռացիոնալիստ մութազիլիների տեսակետները մի շարք կարևոր հարցերում. այն է՝ կամքի ազատություն և նախախնամություն, Ալլահի ատրիբուտների ընկալման մարդակերպություն և այլաբանություն, հավատացյալի մեղքի գնահատման չափանիշներ և այլն: Աշարիականության ամենակարևոր ներկայացուցիչներն են Ալ-Բակկիլանին (1013), Ալ-Բադդադին (1037), Ալ-Ջուվայնին (1085) և այլք: Օրինակ՝ մութազիլիների և ավանդապահների կարևոր հակասություններից այն էր, որ առաջինները որպես Ալլահի էության կարևորագույն սկզբունք առանձնացնում էին *աղլը*, իսկ ավանդապաշտները՝ նրա բացարձակությունը: Ալ-Աշարին այս հակասությունը լուծելու համար ներմուծում է *քասբ* (յուրացում) հասկացությունը. քասբի հիմնական իմաստն այն է, որ երևույթը ծագում է յուրացնողից շնորհիվ արարված ուժի: Այսինքն՝ արարածն ունի հնարավորություններ, և մարդը, ընտրելով դրանցից մեկը, կատարում է քասբ, յուրացնում է կամ իրականացնում է Ալլահի ստեղծած հնարավորությունը: Այսպիսով՝ Ալլահն է

բացարձակ, և աստվածային արդարությունն է իրականացվում մարդու կամքի շնորհիվ: Ալ-Բակկիլանին շարունակում է ալ-Աշարիի միտքը՝ ընդգծելով, որ մարդն ունի ընտրության հնարավորություն և դրա իրականացման մտադրություն, ինչը նաև նրան դարձնում է պատասխանատու իր կատարած գործողության համար: Ղուրանի արարված / չարարված լինելու հարցում, ի տարբերություն մութագիլիների, որոնք համարում էին, որ այն արարված է (այլապես խախտվում է միաստվածության սկզբունքը), աշարիականները կարծում էին, որ Սուբր գրքի իմաստը հավիտենական է, արարված չէ, սակայն վերջինիս արտահայտման ձևն արարված է:

Այս բանավեճերում աշարիականությունը մշակեց իր փաստարկման համակարգը և գործիքակազմը, որը հիմնվում էր տրամաբանության և բանականության, այլ ոչ թե հեղինակության վկայակոչման վրա:

Աշարիականության հիմնական հատկանիշներն են հեղինակությունների և բռնապետության մերժումը, ռացիոնալ մոտեցումը, գոյաբանական և իմացաբանական խնդիրների կարևորումը, որոնք էլ նպաստեցին ոչ միայն այս ուղղության, այլև ընդհանուր առմամբ, քալամի զարգացմանը, որում մինչ օրս էլ պահպանել են իրենց դերը՝ շարունակելով մնալ մուսուլմանական արմատականության հիմնական հակառակորդները:

Ալ-Անդալուս. արաբական կամ մուսուլմանական Իսպանիա (711–1492): Այս տեղանունը, ենթադրաբար, ծագել է «վանդալ» ցեղանունից (վանդալ-անդալ-Անդալուս): Զբաղեցնում էր Պիրենեյան թերակղզու գրեթե ողջ տարածքը: Ռեկոնկիստայի արդյունքում 1492 թ. տապալվեց վերջին մուսուլմանական էմիրությունը՝ Գրանադան: Արաբական Իսպանիայում մշակույթների միահյուսման հետևանքով ձևավորվեցին ուրույն և շատ հարուստ ճարտարապետական, երաժշտական, փիլիսոփայական, գրական դպրոցներ, որոնց շրջանակներում

ծնված ստեղծագործությունները մինչ օրս մնում են անգերազանցելի:

Ներկայիս Իսպանիայի նահանգներից մեկի անունն է Անդալուսիա:

Աշուրա. Հիջրայի 61 թ.՝ մուհարրամ ամսի 10–րդ օրը, երբ Քերբելայի մոտ սպանվեց շիայական իմամ Հուսեյնն իր ընտանիքի և կողմնակիցների հետ: Ի հիշատակ այդ մարտիրոսության՝ ամեն տարի այդ օրը կատարվում են սգո արարողություններ (*թա՛զիա*), որոնք տևում են 10 օր: Հավատացյալները հավաքվում են մզկիթներում, մեղրեսենքներում կամ հատուկ հուսայնիե կոչվող սրահներում, որտեղ ընթերցվում են Հուսեյնի և նրա զինակիցների տանջանքների մասին պատմություններ: Փողոցներում և հրապարակներում երթեր են տեղի ունենում, որոնց մասնակիցները դաշույններով և շղթաներով հարվածում են իրենց, որպեսզի զգան այն ցավը, որ զգացել են մարտիրոսները: Այս միստերիան ոչ միայն ողբի արտահայտման արարողություն է, այլ նաև ներողամտության հայցում է, քանի որ իմամ Հուսեյնին խոստացված օգնությունը չցուցաբերվեց Քուֆայի շիաների կողմից: Կանայք այդ օրը նույնպես սգում են, և նրանց թափած արցունքները հավաքվում են հատուկ սրվակների մեջ, քանի որ համարվում է, որ այդ օրվա արցունքները բուժիչ հատկություններ ունեն:

Սուննիների տեսակետից այդ օրը նույնպես սրբազան է, քանի որ Ալլահը մուհարրամի 10–ին ստեղծել է Ադամին, Մուսան փրկվել է Եգիպտոսից, և ավարտվել է ջրհեղեղը:

Ադաթ. սովորույթ, սովորություն: Սովորութային իրավունք, որը մասամբ ներգրավվել է *շարիաթի* համակարգի մեջ:

Ադամ. առաջին մարդ արարածը, որը նաև մարգարե է համարվում: Արարվել է չթրծված չոր կավից, որը հրեշտակները Ալլահի հրամանով բերել են Մեքքայից և Եմենից: Կյանք է առել

Ալլահի շնչից, ուստի համարվում է աստվածային ոգու կրող: Այս բարձրագույն որակը փոխանցվել է նաև ողջ մարդկությանը՝ ի տարբերություն մյուս արարածների:

Ազան. կանչ, որով մուսուլմաններին տեղեկացնում են աղոթքի անցնելու մասին: *Հնչեցվել է մուազհինի կողմից մինարեից:* Ներկայումս համապատասխան ժամերին՝ օրը հինգ անգամ, ազանը հնչում է ձայնագրությամբ:

Ալի իբն Աբի Տալիբ (599–661). իսլամի ծագման և ամրապնդման ժամանակաշրջանի կարևորագույն անձնավորություններից մեկը, որի կյանքը, գործունեությունը և կերպարը հսկայական ազդեցություն ունեցան մուսուլմանական համայնքի հետագա պատմության վրա: Չորրորդ խալիֆն է (656–661), Մուհամմադ մարգարեի հորեղբայր Աբու Տալիբի որդին և մարգարեի սիրելի դստեր՝ Ֆատիմայի ամուսինը: Համարվում է առաջին մուսուլմանը, որը կռապաշտ չի եղել, այլ անմիջապես դավանել է իսլամ: Բոլոր շիայական ուղղությունների համար առաջին *իմամն* է, իսկ *դուլաթներին* պատկանողները Ալիին աստվածացնում են:

Աբի Տալիբի սնանկանալու պատճառով Մուհամմադ մարգարեն հորեղբոր բեռը թեթևացնելու համար Ալիին տարավ իր տուն և վերցրեց իր խնամքի տակ: Ալին դեռ երեխա էր, երբ իսլամ ընդունեց, և այդ օրվանից նա աչքի էր ընկնում իր հավատով, աստվածավախությամբ, նվիրվածությամբ և ասկետական ապրելակերպով: Մուհամմադի՝ Մադինա տեղափոխվելու ժամանակ, իր կյանքը վտանգի տակ դնելով, Ալին մնաց մարգարեի տանը՝ նրա անկողնու մեջ, որպեսզի թշնամիները համոզված լինեն, որ մարգարեն տեղից չի շարժվել:

Հայտնի է որպես դյուցազն, որը բոլոր մենամարտերում հաղթող է դուրս եկել: Նաև հմուտ հռետոր էր և բանաստեղծ:

Մարգարեի մահից հետո, երբ Ալին Մուհամմադի դին պատրաստում էր հուղարկավորման համար, խալիֆի ընտրության ընթացքում մարգարեի մի քանի զինակիցներ առաջարկեցին

Ալիի թեկնածությունը: Նույնը կրկնվեց նաև խալիֆ Օմարի մահից հետո, սակայն միայն Օսմանի սպանությունից հետո նա դարձավ խալիֆ: Նորընտիր խալիֆի իշխանության դեմ ապստամբեցին մարգարեի կինը՝ Այշան, և նրա երկու հեղինակավոր զինակիցները՝ Ալ-Ջուբայրը և Տալիան, որոնց հավաքած բանակը պարտության մատնվեց: Ալիին հավատարմության երդում չտվեց նաև Սիրիայի կառավարիչ, Օմայան տոհմի ներկայացուցիչ Մուավիան, որը Մուհամմադ մարգարեի ամենահամառ հակառակորդ Աբու Սուֆյանի որդին էր և մեղադրում էր Ալիին Օմայան տոհմի մյուս ներկայացուցչի՝ խալիֆ Օսմանի սպանության մեջ: Պատերազմը երկու հակառակորդների միջև ավարտվեց *Սիֆֆինի ճակատամարտով*, որի արդյունքներն անորոշ մնացին, քանի որ, երբ հակառակորդի շարքերում Մուհամմադ մարգարեի զինակիցները նիզակների վրա Ղուրանի էջեր բարձրացրին՝ առաջարկելով խաղաղ միջոցներով խնդիրը լուծել, Ալին ստիպված եղավ դադարեցնել իր հաղթական բանակի առաջընթացը: Ճակատամարտում հաղթանակից հրաժարվելը Ալիի բանակի մի մասը՝ *խարիջիականները*, գնահատեց որպես Ալլահի կամքի անտեսում և հեռացավ նրա բանակից: Նրանք անհավատության մեջ մեղադրեցին Ալիին, Մուավիային և վերջինիս կողմնակից, Եգիպտոսի կառավարիչ Ամր իբն ալ-Ասին: Ալին սպանվեց խարիջիների ձեռքով 661 թ.: Գերեզմանի տեղը երկար ժամանակ գաղտնի է պահվել, միայն Աբբասյան խալիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդի հրամանով Նեջեֆ կոչվող վայրում կառուցվել է դամբարան, որի շուրջը հետագայում քաղաք է ձևավորվել: Դամբարանը շիաների կարևոր սրբավայրերից մեկն է:

Նրա կողմնակիցները (շիաթ Ալի), համոզված լինելով, որ Ալիին և Ֆատիմայից ծնված նրա զավակներին՝ Հասանին և Հուսեյնին, տրված է միայն *իմամին* հատուկ *վալիի* հատկություններ, խալիֆ հռչակեցին *Հասանին*:

Շիաների դավանաբանական համակարգում Ալին, իմամ և Ալլահի վալի լինելով, Ալլահի ներշնչմամբ է գործում, ուստի անսխալական

է և անմեղ: Նրան տրվել է Ղուրանի այաթների ներքին (բատին) իմաստը, որը հաղորդվում է նրա շառավիղներին:

Ալի իլահի / մուհամմադիյուն. նաև Ալի ալ-հակ: *Ղուլաթների* թվին պատկանող միստիկական գնոստիկ ուղղություն, որը առաջացել է 14-րդ դարում: Հիմնական գաղափարներից է այն, որ Աստված, որի անունը Ալի է (բայց ոչ Ալի իբն Աբի Տալիբ, այլ բարձրյալ իմաստով), մարդկանց հայտնվում է բոլոր դարաշրջաններում տարբեր մարմնավորումներով, որոնց ընդհանուր թիվը 7-ն է: Ալի իբն Աբի Տալիբի մարմնավորումը մարդկության պահապանն է և ճշմարիտ ուղին նշողը, վայրենությունից քաղաքակրթություն բերողը: Ալլահի մարմնավորումները մարդկանց զսպում են անօրինությունից և պղծությունից, որը անխուսափելիորեն տիրելու է նրանց մինչև վերջին մարմնավորման ժամանակաշրջանը, երբ նրանք կանգնելու են Ալլահի դատաստանի առաջ: Մուհամմադը, նրանց պատկերացումների համաձայն, ոչ թե մարգարե էր, այլ Ալի իբն Աբի Տալիբի մարմնավորմամբ Աստծո նախակարապետը: Այս մարմնավորման հիմնական առաքելությունն է Ղուրանի տարածումը մարդկանց մեջ, սակայն Ղուրանի իմաստը հայտնի է միայն մի քանի ընտրյալ դերվիշների: Համայնքը չունի հատուկ աղոթքի վայրեր: Նրանք չեն ընդունում շարիաթի դրույթները և պարտավորությունները, օրինակ՝ հինգ անգամ աղոթելը, *հաջը, սաումը*: Համայնքի անդամների պարտքն է հոգևոր ուսուցիչների ղեկավարությամբ ձգտել հոգևոր կատարելության: Նրանք չեն ընդունում նաև շիայական իմամներին, սակայն համայնքը ղեկավարվում է և համակարգվում հոգևոր ուսուցիչների 11 ընտանիքների կողմից: Այս կրոնական ուսմունքի վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել սուֆիական գաղափարները: Ներկայումս նրանց թիվը հասնում է մոտ 3 միլիոնի:

Ալիմ. նաև՝ ուլեմ, արաբ.՝ գիտնական: Մուսուլմանական ավանդության գիտակ և պահապան: Ալլահի պարզևած գիտելիքի՝ *հիմի* գիտակ: Ալիմները մասնագիտացած են Ղուրան, հադիսներ և շարիաթ ուսումնասիրող գիտություններում:

Ահլ ալ-զհմմա. հովանավորության պայմանագիր: Կնքվում էր մուսուլմանների և իսլամի պատմության սկզբնական շրջանում *Ահլ ալ-քիթաբի*՝ հրեաների և քրիստոնյաների համայնքների միջև: Այս պայմանագրի համաձայն՝ Ահլ ալ-Քիթաբի համայնքներն անցնում էին *ումմայի* հովանու և պաշտպանության տակ: Նրանք ազատորեն կարող էին հետևել իրենց կրոնին, իրականացնել աղոթքներն ու բոլոր մյուս կրոնական ծիսակատարությունները: Ներհամայնքային խնդիրները կարգավորվում էին համաձայն տվյալ կրոնի դրույթների: Եկեղեցիները, սինագոգները, վանքերը, աղոթավայրերը, ուխտավայրերը, եկեղեցապատկան կալվածքները ազատվում էին հարկերից: Փոխարենը նրանք պետք է վճարեին գլխահարկ՝ *ջիզյա*: Եթե որևէ խնդիր էր առաջանում *զհմմիի* և մուսուլմանի միջև, ապա այն ենթակա էր շարիաթի դատարանին, որտեղ մուսուլմանները արտոնություններ ունեին (մասնավորապես վկայության հարցերում): Տարբեր *մազհաբներ* խնդրին տարբեր կերպ էին մոտենում:

Ահլ ալ-քիթաբ. «Գրքի մարդիկ»: Այսպես են Ղուրանում անվանվում այն ժողովուրդները, ում Ալլահը մինչև Ղուրանը տվել էր սուրբ գրքեր. հրեաները և քրիստոնյաները:

Այաթ. «նշան, նշանակ»: Ալլահի խոսքը, որ տրվել է որպես մարգարեության նշան: Ղուրանում նվազագույն տեքստային միավորը, հանգատող: Այաթների թիվը, տարբեր խմբագրություններում կիրառվող հաշվարկային համակարգերի համաձայն, 6204-6236: Այաթների թիվը *սուրաններում* 3-ից (ծավալով ամենափոքրերում) մինչև 286 է (Ղուրանի 2-րդ «Կով» սուրայում): Հանգատողները իմաստային առումով ամբողջական և ավարտուն են, ուստի հիմնականում կապված չեն նախորդող և հաջորդող այաթների հետ: Այդ պատճառով հաճախ են դեպքերը, երբ մի ժամանակաշրջանում արտասանված այաթը տեղ է գտել մեկ այլ ժամանակաշրջանում արտասանված սուրայի տեքստում: Երբ մարգարեից պահանջել են, որ նա մյուս մարգարեների նման իր առաքելությունը ապացուցի հրաշքներով, նա պատասխանել է,

որ ամենամեծ հրաշքը, որը տրվել է, այաթներն են՝ Ալլահի խոսքը, որն ուղղված է իր ժողովրդին:

Այաթուլլահ. արաբ.՝ Ալլահի նշան: Իսլամի տասներկուական շիաների ճյուղում *ալ-Ղայբա ալ-քուբրայի* ժամանակաշրջանից (940/942) *իմամի* բացակայության պայմաններում հավատացյալների համայնքի կրոնաիրավական ղեկավարությունը իրականացնելու համար *մուջթահիդների* շրջանակից ընտրվում է այաթուլլահ, որն իր վարքով, գիտելիքներով և հավատով օրինակելի էր մյուսների համար: Նրա արձակած *ֆեթվաները* անվիճարկելի էին: Ներկայումս այաթուլլահների թիվը Իրանում, Իրաքում և Լիբանանում բավականին մեծ է: Իրանի իսլամական հեղափոխության առաջնորդ այաթուլլահ Խոմեյնին իր վրա վերցրեց այաթուլլահներ նշանակելու և այդ կարգից գրկելու իրավասությունը, ինչից հետո վերջիններիս թիվը նվազեց:

Այաթուլլահ ալ-Ուզմա. Մեծ այաթուլլահ: Այս հոգևոր տիտղոսը տրվում է միայն ամենահեղինակավոր այաթուլլահներին, որոնց իրավունք է վերապահվում ֆեթվաներ արձակելու կարևորագույն կրոնական և իրավական հարցերի վերաբերյալ՝ բացառությամբ տասներկուականների կրոնի և հավատի հիմքերի:

Այիշա (մահ. 678). Մուսուլմանադ մարգարեի կինը և առաջին խալիֆ *Աբու Բաքրի* դուստրը: 620 թ. մարգարեն խնդրեց Աբու Բաքրին կնության տալ իր դստերը: Մուսուլմանական աղբյուրների մեծամասնությունը հաղորդում է, որ Այիշան այդ ժամանակ 6 տարեկան էր, այդ պատճառով նա մնաց հոր տանը մինչև հասունանալը: 9 տարեկանում (այլ աղբյուրների համաձայն՝ 10 տարեկանում, իսկ ներկայումս մուսուլման որոշ հեղինակներ փաստարկներ են բերում, որ նա 15 տարեկան էր, սակայն նրանց հիմնավորումները շատ թերի են) նա տեղափոխվում է մարգարեի տուն և դառնում նրա սիրելի կինը: Եզակի կանանցից էր, որոնք գրագետ էին: Այիշայի անվան հետ են կապված «Նուր» սուրայի 11–21 այաթները, որտեղ Ալլահը, ինչպես հավատում են

մուսուլմանները, արդարացնում է Այիշային, որին կասկածել էին մարգարեին հավատարիմ չլինելու մեջ, և ցուցումներ է տալիս, թե ինչպես պետք է բացահայտվեն և պատժվեն շնացողները, և ինչ պատիժ է հասնում զրպարտողներին, որոնք անհիմն մեղադրել են որևէ մեկին շնության մեջ: Մարգարեի մահից հետո շարունակել է ապրել նրա տանը, սակայն խալիֆ Օսմանի սպանությունից հետո մասնակցել է *Այի իբն Աբի Տալիբի* դեմ բարձրացրած ապստամբությանը, որն ավարտվեց «Ուլտի օր» կոչվող ճակատամարտում ապստամբների պարտությամբ: Հայտնի էր որպես Մուհամմադ մարգարեի *հադիսների* գիտակ, նրա անունից բազմաթիվ հադիսներ են հաղորդվում:

Անսար. արաբ.¹ օգնականներ: *Մադինայի* մուսուլմաններին Մուհամմադ մարգարեի կողմից տրված անունն է, որը նրանց տրվել է այն բանի համար, որ անսարները Մուհամմադ մարգարեին հրավիրել էին տեղափոխվել Մեքքայից Մադինա՝ օգնելով նրան իսլամի ամրապնդման և ումմայի կայացման գործում: Անսարներ անվանումը տրվել էր նրանց *մուհաջիրներից*՝ Մեքքայից տեղափոխվողներից տարբերելու համար:

Ասասիններ. շիայականության իսմայիլական ճյուղից 10–րդ դարի սկզբին առանձնացած նիզարիականների ուղղություն: Անվանման ծագման երկու վարկածներից առաջինը, որն իր սկիզբն առնում է միջնադարյան մի շարք աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, կապում է այն հաշիշի (ցածր ծագում ունեցող, խուժան) իմաստի հետ: Երկրորդը կապված է այն առասպելի հետ, որ ասասինների հիմնադիր *Հասան իբն ալ-Սաբահը* հաշիշ էր տալիս իր ֆիդայիներին, որից հետո նրանք արթնանում էին դրախտանման մի վայրում, որտեղ ստանում էին բոլոր երևակայելի հաճույքները: Այնուհետև նրանց ասվում էր, որ եթե նորից ուզում են այդ դրախտում հայտնվել, ապա պետք է զոհեն իրենց կյանքը շեյխի առաջադրանքը կատարելու համար: Ամենայն հավանականությամբ *Հասան իբն ալ-Սաբահը* ուսումնասիրել էր ռազմականացված քրիստոնեական միաբանությունների փորձը, կառուցվածքը, ապրելակերպը,

Բարձրյալին ծառայելու՝ վերջիններիս որդեգրած ձևը: Հասանը, Արևմտյան Իրանում մի քանի ամրոցներ գրավելով և հմտորեն կիրառելով նիզարիական քարոզչությունը և ահաբեկչությունը, կարողացավ իրեն ենթարկել բավականին մեծ տարածքներ, որտեղ իր հրամանով չէին գործում շարիաթի օրենքները: Իր առօրյա կյանքում չափազանց զուսպ լինելով՝ նա արգելել էր շքեղության որևէ դրսևորում: Համայնքում բոլորը նույն ասկետական ապրելակերպն ունեին: Այդ միջոցները, որոնք հավաքվում էին համայնքի ղեկավարի ձեռքում, ծախսվում էին ամրոցների ուժեղացման, տարբեր տիպի կիրառական գիտությունների, ինչպես նաև այքիմիայի զարգացման համար: Այս նպատակով հրավիրվում կամ բռնի կերպով բերվում էին գիտնականներ, բժիշկներ, ինժեներներ: Ասասիներից սարսափում էին այդ ժամանակաշրջանի բոլոր տիրակալները: Համաձայն առասպելի՝ գլխավոր ամրոց Ալամուբում փակցված էր բրոնզե տախտակ, որի վրա գրված էին զոհված ֆիդայիների և նրանց ձեռքով սպանված թագավորների, վեզիրների, իշխանների անունները: Համայնքի անդամները ենթարկվում էին կարգապահության խիստ կանոնների, կառուցվածքը հիերարխիկ էր. ներքին օղակը ֆիդայիներն էին, իսկ բուրգի վերևում էր Շեյխ ալ-ջաբալը (Լեռան ձերուհին): Ասասիների ստեղծած համակարգը շարունակում էր հզորանալ նաև Հասան իբն ալ-Սաբաի մահից հետո, սակայն Ֆատիմյան խալիֆայության անկումից հետո այն նույնպես թուլացավ: Ասասիների վերջին ամրոցը գրավվեց և ոչնչացվեց Եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսի կողմից 1273 թ.: Դավանաբանական տեսակետից սկզբնական շրջանում հետևողականորեն պահպանվում և քարոզվում էր *իսմայիլականությունը*: Սակայն 13-րդ դարի սկզբից, համաձայն որոշ տեղեկությունների, այստեղ ևս փորձեր են կատարվում կենդանի Աստծո հայտնության, որոնք սակայն հաջողությամբ չեն պսակվում: Ասասիական կազմակերպության կառուցվածքը, ինչպես նաև մարդասպան ֆիդայիների պատրաստման մեթոդաբանությունը մեծ ազդեցություն գործեցին հետագայում ստեղծված նման կազմակերպությունների վրա: Այսօր էլ

մահապարտ մարդասպանները լայնորեն օգտագործվում են ծայրահեղական սուննիական կազմակերպությունների կողմից:

Ասհաբ կամ *ասհաբա*. այդպես էին կոչվում Մուհամմադ մարգարեի զինակիցները: Սկզբնական շրջանում ասհաբներ էին կոչվում միայն այն հավատացյալները, որոնք մասնակցել էին մարգարեի հետ ռազմական գործողությունների: Հետագայում ասհաբներին բաժանեցին երեք խմբի՝ *մուհաջիրներ*, *անսարներ* և մուսուլմաններ, որոնք իսլամ էին ընդունել՝ լսելով մարգարեի քարոզը այլ վայրերում:

Արաֆաթ. Մեքքայից 22 կմ հեռավորության վրա գտնվող 60 մ բարձրությամբ լեռ իր նույնանուն հովիտով: Համաձայն մուսուլմանական ավանդության՝ դրախտից վտարվելուց հետո Ադամն այս վայրում է հանդիպել Հավային (աստվածաշնչյան Եվա): Հաջի գլխավոր արարողություններից մեկի՝ *մաուկիֆի* (կանգառ) անցկացման վայր: Հավատացյալներն այստեղ են կանգ առնում Ալլահի առջև և աղոթում:

Արքան ալ-դին կամ *ուսուլ ալ-դին՝ կրոնի հիմքեր*. կրոնի հիմքերը կամ, այլ կերպ ասած, հավատացյալի պարտադիր պարտականությունները սուննիական իսլամում հինգն են՝ *շահադա*, *սալաթ*, *զաքաթ*, *հաջ* և *սաում*: Շիայականության տարբեր ուղղություններում դրանք տարբեր են:

Արքան ալ-իման կամ *ուսուլ ալ-իման*. հավատի հիմքեր. սուննիական իսլամում դրանք վեցն են՝ *թաուհիդ*, հավատ հրեշտակների նկատմամբ, հավատ Ղուրանի և Ալլահի այլ սուրբ գրքերի (Տորա, Սաղմոս, Ավետարան) նկատմամբ, հավատ Ալլահի առաքյալների նկատմամբ, հավատ նախախնամության նկատմամբ, հավատ անդրշիրիմյան կյանքի և Ահեղ դատաստանի նկատմամբ: *Տասներկուականների* հավատի հիմքերում կան որոշ սկզբունքային տարբերություններ: Նույնը վերաբերում է նաև շիայական մյուս ուղղություններին:

Բատինիականություն. արաբ.՝ *բափին* (ներքին) բառից: Բատինիականություն անվանվել են հիմնականում շիայականությունը և սուֆիական որոշ տարիկաթների մոտ ձևավորված տեսությունը, որ Ղուրանի *այաթները*, բացի ակնհայտ, պարզ «երևացող» իմաստներից, ունեն նաև թաքնված՝ «ներքին» իմաստներ, որոնց մեջ թափանցելու ունակությունը տրված է միայն հատուկ (*խասս*) անձնավորություններին:

Բեքթաշիական տարիկաթ. համարվում է 12 սուֆիական տարիկաթներից մեկը: Ստեղծվել է 13-րդ դարում Փոքր Ասիայում: Անվանումը ստացել է իր հիմնադրի՝ Հաջի Բեքթաշի (մահ. 1271 թ.) անունից: Հետագայում լայն տարածում է ստացել Օսմանյան կայսրության տարածքում: Բեքթաշիական տարիկաթը, իր ուսմունքի մեջ միավորելով շիայական, սուննիական, շամանական և քրիստոնեական տարրեր, ինչպես նաև ի սկզբանե իր շարքերի մեջ ունենալով մեծ թվով *ղազիներ*, կրոնագաղափարական կարևոր հենարան դարձավ ենիչերիների կազմավորման համար: Դա նպաստեց նրան, որ տարիկաթը մշտապես օգտվի սուլթանների հովանավորությունից, ինչը լուրջ գործոն էր բեքթաշիականության տարածման, հզորացման և հարստացման համար: Բալիմ Սուլթանի (մահ. 1516 թ.) գլխավորությամբ տարիկաթը վերածվեց հստակ հիերարխիկ կառուցվածքով, խիստ կարգապահությամբ ճյուղավորված *թեքքենների, զավիյանների և մեդրեսենների* համակարգով, յուրօրինակ և միայն այս տարիկաթին հատուկ ծեսերով և խորհրդանիշներով կազմակերպության: Տարիկաթը, իր դավանաբանական հիմքում լինելով չափազանց էկլեկտիկ, հայտնի էր իր կրոնական հանդուրժողականությամբ: Հոգևոր ծագումնաբանական շղթան բեքթաշիների տարբեր խմբերի մոտ տարբեր է: Մի մասի մոտ այն բաղկացած է Ալլահ, Ալի, Մուհամմադ, մյուս խմբի մոտ՝ Ալի, Մուհամմադ, Աբու Բաքր, մեկ այլ խմբի մոտ՝ Ալի, Հաջի Բեքթաշ, Ֆազալլահ Աստարաբադի

(մահապատժի է ենթարկվել 1401 թ.) եռյակներից: Քանի որ ուսմունքը գաղտնի բնույթ ունի, այս հարցում ամբողջական հստակություն չկա: Շարիաթի նորմերի պահպանումը պարտադիր է միայն այն բեքթաշիների համար, որոնք դեռ չեն բարձրացել հիերարխիկ այն աստիճանին, որը թույլ է տալիս ստանալ գիտելիքներ բեքթաշիական գաղտնի միստիկական ճանապարհի մասին: Հնգանգամյա աղոթքը մերժվում է: Տարիկաթի անդամները տարին մեկ անգամ գնում են խոստովանության իրենց համայնքի ղեկավարի մոտ, որից հետո մեղքերի թողություն են ստանում: Պահքը տևում է 10 օր: Պահքի ընթացքում արգելված է ջուր խմելը, իսկ ծարավը հագեցվում է մրգերի և բանջարեղենի օգնությամբ: Ալին Ալլահի մարմնավորումն է, իսկ *ալ-խրա ու-լ-միրաջը* (Մուհամմադ մարգարեի երկնային ճամփորդություն) վկայում է Ալիի՝ Մուհամմադի մտերիմ լինելը: Բեքթաշիները հատուկ պաշտամունքի են արժանացնում 6-րդ իմամ *Ջաֆար աս-Սադիկին*: Կանայք և տղամարդիկ միասին են աղոթում: *Չիքըր կատարվում է* բարձրաձայն: Բեքթաշիները նաև հատուկ հագուստ են կրում: 19-րդ դարի սկզբին սուլթան Մեհմեդ Երկրորդը արգելեց բեքթաշիական տարիկաթի գործունեությունը, բռնագրավեց ամբողջ ունեցվածքը, որի մեծ մասը հանձնեց բեքթաշիների թշնամիներին՝ *Նակշբանդիական տարիկաթին*: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից տարիկաթը նորից երևան է գալիս, սակայն Մուստաֆա Աթաթուրքի հրամանով 1925 թ. Թուրքական Հանրապետությունում բոլոր տարիկաթներն արգելվում են: Ներկայումս բեքթաշիները գործում են մի շարք երկրներում, հիմնականում՝ Թուրքիայում: Հայոց ցեղասպանության տարիներին բազմաթիվ հայեր իրենց կյանքը փրկելու համար իսլամ են ընդունել՝ մտնելով այդ տարիկաթի մեջ:

Բուիներ. Հյուսիսային Իրանից ծագող ընտանիք, որը, հաստատվելով Համադանում, Ռեյում, Իսֆահանում, Քերմանում և մի շարք այլ քաղաքներում և շրջաններում, 945 թ. գրավեց Բաղդադը և զրկեց *Աբբասյան* խալիֆներին աշխարհիկ իշխանությունից: Աբբասյանները պահպանեցին հոգևոր առաջնորդությունը որպես խալիֆներ, սակայն երկրի

կառավարումը ստանձնեցին բուիները: Ադուդ ալ-Դաուլայի (949–983) ժամանակաշրջանը համարվում է Բուիների պետության հզորության և զարգացման գագաթնակետը: Ադուդ ալ-Դաուլան նույնիսկ ընդունեց հին իրանական բարձրագույն շահնշահի տիտղոսը: Իրենց կրոնական պատկանելությամբ շիաներ լինելով՝ Բուիները խալիֆայությունում իրականացնում էին կրոնական հանդուրժողականության քաղաքականություն: Սակայն Աբբասյան խալիֆայության հարևաններ Բյուզանդիայի, Ֆատիմյան Եգիպտոսի և Միջին Ասիայից հարձակվող թյուրք քոչվորների հետ պատերազմները սպառեցին Բուիների ուժերը, և 1055 թ. սելջուկների կողմից Իրաքի և Իրանի գրավումը վերջ դրեց այս հարստության իշխանությանը:

Բուրակ. արաբ.՝ կայծակնային: Առասպելական կենդանի՝ ձիու մարմնով և մարդու գլխով, որը մի ակնթարթում Մուհամմադ մարգարեին Մեքքայից հասցրել է Երուսաղեմ, որպեսզի նա կատարի իր երկնային ճամփորդությունը (*ալ-Իսրա ու-լ-միրաջ*) և հանդիպի Ալլահին: Իրանական մանրանկարչության մեջ Բուրակը ներկայացվում է սիրամարզի թևերով և պոչով:

Բուրկա՝ նակ փարաջա, նակ չադրա. կնոջ հագուստ, որը ամբողջովին ծածկում է նրան: Դեմքը փակվում է ցանցե քողով: Չշփոթել *նիքաբի* և *հիջաբի* հետ: Սուննիական մազհաբները տարածայնություններ ունեն բուրկա կրելու պարտադիր լինելու վերաբերյալ:

Դ

Դաի. քարոզիչ. մեծ դեր են կատարել իսմայիլականության տարածման մեջ: Հետագայում դաիների միջոցով իրենց ուսմունքների տարածումը և նոր հավատացյալների թվի ավելացումը լայնորեն կիրառվեցին մուսուլմանական գրեթե բոլոր ուղղությունների կողմից: Ներկայումս հատկապես արմատական սուննիական խմբավորումների դաիների ակտիվ

գործունեությունը թույլ է տալիս տարածել նրանց գաղափարները հավատացյալների շրջանակներում: Հայտնի են այնպիսի կազմակերպություններ, ինչպիսիք են Ջամաաթ ալ-Թաբլիդը և Անսար ալ-իսլամը, որոնց անդամների հիմնական գործունեությունը դահիների միջոցով արմատական, երբեմն ծայրահեղական գաղափարների տարածումն է:

Դար ալ-իսլամ. իսլամի տարածք կամ իսլամի աշխարհ: Այս եզրույթով միավորվում են բոլոր այն տարածքները, որտեղ գործում է *շարիաթը*: Սուննի հավատացյալների պատկերացումների համաձայն՝ ամբողջ աշխարհը ի վերջո պետք է դառնա դար ալ-իսլամ ջիհադի (բոլոր իմաստներով) միջոցով:

Դար ալ-հարբ. պատերազմի տարածք կամ Պատերազմի աշխարհ: Այն բոլոր տարածքներն են, որտեղ չեն գործում շարիաթի օրենքները: Ներկայումս աշխարհի նման բաժանումը քննադատության է արժանացել մուսուլմանական մի շարք գիտնականների կողմից, քանի որ նման բան չկա հիշատակված Ղուրանում և սուննայում: Այս բաժանումը ձևակերպել է հանաֆիական մազհաբի հիմնադիր Աբու Հանիֆան:

Դար ալ-սուլի. ժամանակավոր խաղաղության տարածք կամ ժամանակավոր խաղաղության աշխարհ: Այս «աշխարհի» մեջ էին մտնում այն երկրները, որոնց հետ զինադադարի կամ խաղաղության պայմանագրեր էին կնքվել: Դրանց թվին էր պատկանում, օրինակ, Հայաստանը:

Դերվիշ. շրջող սուֆիներ մի շարք *սուֆիական ցարիկաթներում*: Ասկետական կյանք էին վարում, աչքի էին ընկնում իրենց աստվածավախությամբ, առաքինությամբ: Որոշ դերվիշներ սրբերի համբավ ունեին, և մահից հետո նրանց գերեզմանները ուխտատեղի էին դառնում:

Դժոխք, նաև նար (կրակ). Ղուրանում և հադիսներում բազմիցս հիշատակվում է որպես մեղավորների անդրշիրիմյան

կյանքում պատիժ կրելու վայր: Ինչպես և *դրախտը*, դժոխքը նկարագրվում է անապատի բնակիչների պատկերացումներին համապատասխան: Այնտեղ կրակ է, զարշահոտ, ջուր, ստվեր չկա: Մեղավորները տարբեր մեղքերի համար տարբեր պատիժներ են կրում. օրինակ՝ ագահների կոկորդը լցնում են հալեցրած ոսկի և արծաթ: Մեղսագործների մաշկը այրվում է և փոխարինվում տանջանք պատճառող հատուկ «դժոխային» մաշկով: Նրանք շղթայված են, հագուստը վառվող խեժից է: Այնտեղ հատուկ ծառեր են աճում զուրքում անունով (հայերեն բարբառային՝ զխկում), որոնց վրա պտուղների փոխարեն *շայթանների* գլուխներ են: Ունի յոթ դարպասներ, որոնցից յուրաքանչյուրով անցնում են տարբեր տեսակի մեղքեր գործածները: Ամենադաժան պատիժը դժոխքում ստանալու են անհավատները:

Դիա. արյան գին, վիրա, հատուցում սպանության կամ մարմնական վնասվածք հասցնելու համար: Լինելով սովորության իրավունքի հիմնական միջոցը նման տեսակի իրավական խնդիրների լուծման և արյան վրեժը լուծելու համար՝ դիան ընդունվեց նաև մուսուլմանական կրոնաիրավական համակարգի կողմից: Ամբողջական դիան հավասար է 100 ուղտի կամ դրան համարժեք գումարի, ընդ որում՝ կարող է վճարվել տարբեր ապրանքներով: *Ֆիկի* մշակել է հատուցումների հստակ և բավականին բարդ համակարգ, օրինակ՝ տեսողության կորստի համար վճարվում է ամբողջական դիայի կեսը, կոտրվածքի համար՝ տասներորդ մասը և այլն: Կանանց հասցված վնասի համար դիան ավելի փոքր է, քան տղամարդկանց համար: Մինչև դիայի վերաբերյալ համաձայնություն ձեռք բերելը մեղավորը համարվում է ծիսական իմաստով պիղծ և չի կարող մասնակցել աղոթքին և այլ կրոնական ծեսերին:

Դին. արաբ.՝ կրոն: Ղուրանում այս եզրույթը նշվում է 100-ից ավելի անգամ տարբեր իմաստներով (կրոն, հատուցում, դատաստան, հնազանդություն, անհատի հավատ): Հաճախ է

հանդիպում «Ալլահի կրոն» ձևակերպումը՝ բոլոր վերը նշված իմաստներով: Հիմնականում *դին* եզրը Ղուրանում և հադիսներում նշանակում է ծիսական և իրավական համակարգ, որը կազմակերպում է կրոնական համայնքի և առանձին հավատացյալի հավատն առ Ալլահ և Բարձրյալին ամբողջովին նվիրվելը և հնազանդվելը: Հադիսներից մեկում մարգարեն ասում է, որ դինը բաղկացած է երեք կարևոր մասերից՝ հավատ (*իման*), հնազանդություն Ալլահին (*հսլամ*) և կատարելության ձգտում հավատում (*իհսան*):

Դվին կամ Դաբիլ (արաբ. .) 642 թ. արաբական զորքը գրավեց հայկական Դվին քաղաքը, և բնակիչները կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին. նրանցից 12 հազարը սպանվեց, իսկ 35 հազարը գերի վերցվեց և ստրկացվեց: Հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին հարձակվեց արաբների վրա և կարողացավ, նրանց պարտության մատնելով, ազատել գերիներին: Արաբական խալիֆայության հետ խաղաղ պայմանագիր կնքելուց հետո Դվինը դարձավ *ոստրիկանի* նստավայր: Դվինում իրականացվող պեղումները բազմաթիվ հետաքրքիր փաստեր հայտնաբերեցին հայերի և արաբների հարաբերությունների վերաբերյալ այն ժամանակաշրջանում (8–10 դդ.), երբ Հայաստանը մտնում էր խալիֆայության կազմի մեջ:

Դրախտ. արաբ.՝ ջաննա (այգի), կիրառվում է նաև «ջաննաթ»՝ «այգիներ» ձևը: Ինչպես և դժոխքը, դրախտը Ղուրանում և հադիսներում նկարագրվում է անապատային բնակիչների պատկերացումներին լիովին համապատասխան: Անդրշիրիմյան աշխարհում աստվածավախ և առաքինի հավատացյալներին սպասում են ստվերոտ ծառերով և հյութեղ պտուղներով այգիներ, քաղցրահամ ջրեր, գինու, մեղրի և կաթի գետեր: Դրախտի գինուց չեն արբենում: Սևաչյա գեղեցկուհիները հավերժ կույսեր են: Դրախտի բնակիչները շքեղ հագուստներ են կրում և ճաշակում են, ինչ կամենան: Դրախտում չես լսի պոռոտախոսություններ և դատարկաբանություններ, այլ միայն՝ «Խաղաղություն, խաղաղություն»: Դրախտն ունի իր վայրերը արտոնյալների

համար, օրինակ՝ Քաուսար լիճը, որը Մուհամմադ մարգարեի դրախտավայրն է: *Քապիինիական* ճյուղերում գիտելիքին տիրապետողների համար դրախտը իմացության և ճանաչման վայր է:

Դրուզներ. իսլամի իսմայիլական ուղղությունից 11-րդ դարում առանձնացած ճյուղ, որն այնքան է հեռացել բուն մուսուլմանական սկզբունքներից և արմատներից, որ մուսուլմանական մյուս ուղղությունները դրուզներին մուսուլման չեն համարում, ինչի հետևանքով վերջիններս անընդհատ հետապնդվել են: Դրուզական կրոնական ուսմունքի ձևակերպումը հիմնականում նույն 11-րդ դարում կատարել են Ֆատիմյան Եգիպտոսի խալիֆ Ալ-Հաքիմի (996-1021) մտերիմ խորհրդականները՝ ալ-Դարազին (դրուզական ճյուղի էպոնիմ) և Համզան: Քանի որ նրանք համարում են, որ ալ-Դարազին հրաժարվել էր իրենց կրոնից և դավաճանել համայնքը, ապա իրենք իրենց անվանում են «մուվահիդուններ» (միաստվածականներ): Նրանք համարում են, որ նախորդ իսլամական ուղղությունները միայն հող են նախապատրաստել իրական թաուհիդի ձևավորման համար, իսկ դրուզների ուսմունքում այն ձևավորվել է որպես կատարյալ և վերջնական: Դրուզների դավանանքը պատկանում է բատինիական ուղղությունների շարքին, ուստի նրա մասին շատ բան հայտնի չէ: Դրուզները աստվածացնում են ալ-Հաքիմին, հավատում են հոգիների վերաբնակեցմանը: Նրանք հավատում են որ 11-րդ դարի կեսերին փակվել են «փրկության դռները», և ով հասցրել է ընդունել իրենց կրոնը, նա կփրկվի, իսկ մյուսները դատապարտված են: Այստեղից նրանց հավատն առ այն, որ դրուզ դառնալն անհնար է, մահացած հավատացյալների հոգիները վերաբնակվում են դրուզական ընտանիքներում ծնված մարմինների մեջ: Համայնքի անդամները բաժանվում են երկու մասի՝ ուկկալներ (խելոքներ, բանականներ) և ջուհիալներ (անիմացներ, տգետներ): Ուկկալների վերին աստիճանը կոչվում է աջավիդներ (կատարյալներ): Հավանաբար դրուզների դավանաբանական ուսմունքի վրա մեծ է եղել նաև պավլիկյանների ազդեցությունը: Ներկայումս դրուզների համայնքները բնակվում

են Լիբանանում, Իսրայելում, Սիրիայում, Հորդանանում:
Լիբանանում դրուզական համայնքն ունի նաև զգալի քաղաքական
դերակատարություն: Համարվում է, որ աշխարհում բնակվող
դրուզների ընդհանուր թիվը 1.5 միլիոնից 3.2 միլիոն է:

2

Չահիդ. ասկետ, հավատացյալ, որը հրաժարվում է երկրային
գայթակղություններից՝ նվիրվելով իր հոգու փրկությանը և
Ալլահի գովաբանմանը: Չահիդականություն է անվանվում նաև
սուֆիականության ձևավորման առաջին շրջանը: Չահիդներն
իրենց օրն անցկացնում էին աղոթելով և աստվածահաճո գործեր
կատարելով:

Չահիր. արաբ.՝ ակներև, երևացող: Վերաբերում է Ղուրանի
այաթների իմաստների ըմբռնմանը առանց ներքին իմաստներ
որոնելու:

Չահիրիականություն. 8–9–րդ դարերում ձևավորված
ուղղություն, որը մերժում էր բատինիականությունը և հավատում
էր, որ Ալլահը Մուհամմադ մարգարեի միջոցով իր *ումմային* տվել
է այն գիտելիքը, կանոններն ու նորմերը, որոնք արտահայտված
են Ղուրանի մեջ: Այդ իսկ պատճառով լրացուցիչ ներքին
իմաստներ փնտրելը Ալլահի խոսքում անթույլատրելի է, քանի որ
անհրաժեշտ բոլոր բացատրությունները և պարզաբանումները
պարունակվում են Մուհամմադ մարգարեի հադիսներում: Այս
մոտեցումը ձևավորվել էր Դաուդ իբն Ալի ալ-Իսֆահանիի
(որի պատվանունը ալ-Չահիրի էր (մահ. 883 թ.)) հիմնած
զահիրիական *մազհաբի* շրջանակներում:

Չամզամ. արաբ.՝ առատ: *Քաաբայից* 21 մ հեռավորությամբ
գտնվող սրբազան աղբյուր և ջրհոր, որի առաջացումը այս
անապատային վայրում կապված է մի շարք առասպելների
հետ: Դրանք բացատրում են Չամզամի հայտնվելը Ալլահի
կամքով, որն իրականացվել է *Ջիբրիլի* կամ երկնային քարի կամ

Ադամի միջոցով: Չամզամը կապված է նաև *Իբրահիմի* և նրա որդի *Իսմայիլի* անունների հետ: Ըստ ավանդության՝ Չամզամի տեղը մոռացվել էր, և այն նորից հայտնաբերում է Մուհամմադ մարգարեի պապ Աբդ ալ-Մուտտալիբը: *Հաջի* ժամանակ ուխտագնացները խմում են Չամզամի ջրից: Ներկայումս իրականացվում է նաև այդ ջրի շշալցում և վաճառք:

Ջավհա. արաբ.՝ անկյուն, ունի նաև խուց, մենության վայր իմաստները: 12-րդ դարից սկսած՝ այդպես են ավանվում սուֆիական կեցավայրերը, որտեղ բնակվում էն *շեյխերը* իրենց *մուրիդների* հետ:

Ջաքաթ. արաբ.՝ մաքրում: Կրոնական հարկ, որը բոլոր չափահաս հավատացյալները վճարում են ումմային, որպեսզի այն կարողանա հիվանդների, որբերի, չքավորների խնամքը կազմակերպել, կառուցի և նորոգի մզկիթներ, օժանդակի ուխտավորներին և այլն: Հաճախ զաքաթը թարգմանում են որպես ողորմություն կամ բարեգործություն՝ շփոթելով այն սադակայի հետ:

Ջիմմի. արաբ.՝ հովանավորյալ: Այդպես էին անվանում *Ահլ ալ-քիթաբի*, այսինքն՝ իրեաների և քրիստոնյաների այն համայնքների անդամներին, որոնց հետ կնքվել էր *ահդ ալ-զիմմա*:

Ջիյարա. արաբ.՝ այցելություն: Մարգարեների, իմամների, սուրբ շեյխերի գերեզմաններին այցելություն, ուխտագնացություն, որի ժամանակ հավատացյալներն աղոթում են, Ղուրանի սուրաներ են կարդում, նվիրատվություններ կատարում և ողորմություն բաժանում: Շիաներն այդպես են անվանում նաև տվյալ գերեզմանում հանգչող իմամին կամ շեյխին ուղղված գովաբանական տեքստը, որն ընթերցվում է այդ վայրում: Այն չի կարող պարունակել խնդրանք, այլ միայն ողջույնի և գնահատման բառեր: Համարվում է, որ զիյարա կատարողները շնորհ են ստանում, իսկ մարգարեները,

իմամները և սրբերը միջնորդ կդառնան նրանց համար *Ահեղ դավաճանի* օրը:

Ջինդիկ. սովորաբար թարգմանվում է որպես հերետիկոս, այդպես էին անվանում մուսուլմանները զրադաշտականներին և մանիքեականներին: 13-րդ դարից զինդիկ էին անվանում նաև բոլոր այն գիտնականներին և մտածողներին, որոնց գաղափարները, քննադատների տեսանկյունից, հեռացել էին իսլամի սկզբունքներից: Ջինդիկներին հետապնդում էին, շարիաթի դատարանով նրանց դատապարտում էին մահապատժի:

Ջիբր. Ալլահի ծիսական հիշատակում կամ գովաբանում: Կատարվում է բարձրաձայն կամ լուռ, ուղեկցվում է հատուկ ծիսական շարժումներով, պարերով, մարմնի ռիթմիկ տատանումներով: Կիրառվում է հատկապես *սուֆիականության* տարիկաթներում: Միտված է հավատացյալի անձնական կապը Ալլահի հետ հաստատելուն և հզորացնելուն, հաճախ բերում է նրան էքստատիկ վիճակի, որը կարող է ձայներ և տեսիլներ պարզևել նրան:

Ջուհդ. ասկետություն, *զահիդների* ապրելակերպ:

Թ

Թաազիա. արաբ.՝ ողբ, կական: *Տասներկուականների՝* 680 թ. Մուհարամ ամսվա 10-ին 3-րդ իմամ Հուսեյնի սպանությանը նվիրված կրոնական ներկայացում՝ միստերիա, որը տեղի է ունենում մուհարամ ամսվա առաջին տասը օրերին: Սկսվում է հոգևորականի քարոզով, ապա շարունակվում է տղամարդկանց երթով, որի ժամանակ մասնակիցները բռունցքներով և քարերով հարվածում են իրենց կրծքին ներկաների գոռոցների, ողբի և լացի ուղեկցությամբ: Հուզական լարման բարձր աստիճանի հասած հավատացյալներին ներկայացվում է Քերբելայում

կատարված իմամի և նրա ընտանիքի անդամների և ուղեկիցների սպանության պատմությունը դերասանների կատարմամբ:

Թակիյա. 8-րդ դարում *Ջաֆար ալ-Սադիկի* կողմից օրինականացված թույլտվությունը շիաներին՝ թշմանական միջավայրում թաքցնել իրենց հավատը: Թակիյան մինչև օրս լայնորեն կիրառվում է իսլամի տարբեր ճյուղերին պատկանող հավատացյալների կողմից: Սուննիներից հանաֆիական մազհաբը թույլ է տալիս բարձր աստիճանի վտանգի պայմաններում դիմել թակիյայի: Ջալդիականությունն այն արգելում է:

Թակլիդ. ավանդական կրոնական գիտելիք, սովորաբար հեղինակավոր կրոնաիրավական ոլորտի գիտնականների կողմից ձևակերպված *ֆիկհի* հարցերում: Հեղինակավոր *ֆակհիի* կարծիքին վստահություն ունենալը և այդ կարծիքով կամ եզրակացությամբ ղեկավարվելը՝ առանց ձգտելու սեփական եզրակացություն կամ կարծիք ունենալու:

Թանասուխ. հոգու վերաբնակեցում: Հավատն առ այն, որ հոգին մարդու մահից հետո շարունակում է իր կյանքը՝ տեղափոխվելով այլ մարմնի մեջ: Հատուկ է մի շարք սուֆիական տարիկաթների և շիայական ուղղությունների: Այս եզրույթի մյուս իմաստն այն է, որ աստվածային ոգին տարբեր աստիճանների ներկայություն ունի ընտրյալների մարմիններում: Թափանցելով նրանց մեջ՝ այն հաղորդում է տարբեր տեսակի գերբնական ունակություններ և գիտելիքներ: Այդպես է բացատրվում, օրինակ, *իմամների* վալիական էությունը:

Թաուհիդ. արաբ.՝ միաստվածություն: Իսլամի հիմնական սկզբունքն ու առանցքային գաղափարը: Մուհամմադ մարգարեի քարոզը ուղղված էր Մեքքայի կռապաշտ բազմաստվածականներին, ուստի հասկանալի է, որ նրա քարոզում, հատկապես մեքքայական շրջանում, միաստվածության գաղափարը առանձնահուկ կերպով շեշտվում

է: Ալլահն է ամեն ինչի պատճառը և աղբյուրը, հավիտենական է, նա է արարել մարդուն, տիեզերքը, բուսական և կենդանական աշխարհները, «սովորեցրել է մարդուն այն, ինչը նա չգիտեր» (Ղուրան, 96:5): Ալլահը «չի ծնվել և չի ծնել» (Ղուրան, 112:3):

Թասավուֆ. տեն Սուֆիականություն:

Թավիլ. արաբ.՝ վերադարձ ակունքին: Ղուրանի ռացիոնալիստական կամ այլաբանական մեկնաբանություն, որը հակադրվում էր *թաֆսիհին*: Հիմնավորվել է թավիլի կիրառումը մութազիլիականների կողմից, որոնք համարում էին, որ Ղուրանում կան պարզ և աղոտ իմաստներով *այյաթներ*: Աղոտ իմաստներով այյաթների համար անհրաժեշտ է կիրառել թավիլ, որի օգնությամբ հնարավոր է բացատրել դրանք: Թավիլը չէր ընդունվում զահիրիականների կողմից:

Ի

Իբադիականություն. *խարիջիականության* չորս հիմնական ճյուղերից ամենաչափավորը: Աբդալլահ իբն Իբադի (7-րդ դարի երկրորդ կես) հետևորդներն են, այստեղից էլ՝ նրանց անվանումը: Ի տարբերություն խարիջիական մյուս ուղղությունների՝ ընդունում են առաջին երկու խալիֆներին: Համարում են, որ *իմամին* և *խալիֆին* պետք է ընտրել: Հնարավոր են համարում միաժամանակ մի քանի խալիֆների առկայությունը տարբեր՝ իրարից հեռու գտնվող իբադիական համայնքներում: Խալիֆին, որը չէր համապատասխանում իր բարձր կոչմանը, կարող էր իշխանությունից զրկել շեյխերի խորհուրդը: 9-րդ դարից սկսած՝ իբադիականության վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել մութազիլիական ռացիոնալիստական մոտեցումները: Իբադիական քարոզչությունը հաջողությամբ պսակվեց խալիֆայության տարբեր շրջաններում: 8-րդ դարի 40-ական թվականներին իբադիականները ապստամբություն բարձրացրին կենտրոնական և հարավային Արաբիայում,

նույնիսկ կարողացան ժամանակավորապես իրենց հսկողության տակ վերցնել Մեքքան և Մադինան: Ներկայումս իբադիականները կազմում են Օմանի բնակչության կեսից ավելին: Այս երկրի սուլթանների ընտանիքը նույնպես պատկանում է իբադիական ուղղությանը:

Իբլիս. Ղուրանում այն հրեշտակի անունն է, որը չենթարկվեց Ալլահի հրամանին խոնարհվել *Ադամի* առջև՝ հիմնավորելով, որ Ալլահն իրեն ստեղծել է կրակից, իսկ Ադամին՝ կավից: Ալլահը որոշեց նրան դժոխք ուղարկել՝ դատապարտելով հավիտենական տանջանքների, սակայն Իբլիսը խնդրեց հետաձգել իր պատիժը մինչև Ահեդ դատաստան՝ խոստանալով վնասել Ալլահին իր բոլոր գործերում: Իբլիսը գայթակղեց Ադամին: Նա է Սաբայի թագուհու և մի շարք ժողովուրդների և ցեղերի անհավատ մնալու և Ալլահի մարգարեների բերած գիտելիքներից հրաժարվելու պատճառը: Նա խանգարում է մարդկանց աղոթել, *զաքաթի* միջոցներն է գողանում, անընդհատ գայթակղությունների է ենթարկում նրանց, անհավատության և զինդիկության պատճառն է: Իբլիսը Ալլահի գործիքն է մարդկանց հավատի և հնազանդության ամրության ստուգման համար: Իբլիսը ապրում է երկրի վրա և ղեկավարում է բոլոր չար ուժերը:

Իդ ալ-ադհա, նաև՝ *Կուրբան բայրամ*. մուսուլմանական տոն, որով ավարտվում է *հաջը*: Այդ օրը Մինա հովտում, ի հիշատակ Իբրահիմի (աստվածաշնչյան Աբրահամի) զոհաբերության, մուսուլման հավատացյալները մատաղ են մատուցում:

Իդ ալ-ֆիտր. մուսուլմանական տոն, որը հետևում է ռամադան ամսվա *սաումի* ավարտին:

Իլմ. արաբ.՝ գիտելիք: Կրոնական համակարգում նշանակում է «աստվածային գիտելիք», որն Ալլահը Մուհամմադ մարգարեի միջոցով շնորհել է մարդկությանը: Այն *իլմը*, որը տրվել է մարդուն, պարունակվում է Ղուրանում, սակայն ամբողջական *իլմը* միայն Ալլահին է հայտնի: Աստվածային *իլմի* երեք

հիմնական ճանապարհ է ձևավորվել իսլամում. ավանդական, որի սկզբունքներն են *թակլիդը, զահիրիականությունը* և *շարիաթի* օրենքների աներկբա կատարումը, *մութազիլիական*, որը հնարավոր էր համարում Ալլահի *հլմի* ռացիոնալիստական ըմբռնումն ու բացատրությունը, և *սուֆիական*, որը համարում էր, որ Ալլահի *հլմը* հնարավոր է միայն նրա հետ միստիկական կապ և միաձուլում ձեռք բերելով:

Իխվան ալ-մուսլիմին. արաբ.՝ «Մուսուլման եղբայրներ»: 1928 թ. Եգիպտոսի Իսմաիլիա քաղաքում ստեղծված արմատական սուննիական կազմակերպություն: Հիմնադիրը *Հասան ալ-Բաննան* է: Հիմնական գաղափարն այն է, որ իսլամում դեռևս մարգարեի ժամանակաշրջանից սկսած եղել է այն ամենը, ինչը քարոզվում է արևմտյան գաղութարարների կողմից որպես առաջընթացի ճանապարհ՝ հավասարություն, ազատություն, եղբայրություն, ընտրություններ, օրենքների համակարգ, դատական իշխանություն, որը ենթակա չէ գործադիրին և այլն: Ամենակարևորն այն է, որ այդ ամենը *ումմային* տրվել է Ալլահի կողմից իր մարգարեի միջոցով, այսինքն՝ անհերքելի աստվածային *հլմն* է: Ուստի առաջնային խնդիր է ազատվել գաղութարարներից և վերականգնել ումմայի միասնականությունը: Հասան ալ-Բաննան այդ նպատակներին ձգտում էր հասնել գաղութարարների դեմ պայքարի միջոցով, ինչպես նաև քարոզչությամբ, սոցիալական, կրթական ծրագրերի իրականացմամբ, որոնք պետք է ի ցույց դնեին «Մուսուլման եղբայրների» հզորությունը և ումմայի միասնականության նշանակությունը: Նշված ծրագրերն ուղղված էին Եգիպտոսի չքավորների վիճակը թեթևացնելուն, նրանց երեխաների համար կրթություն, իսկ ընտանիքների անդամների համար՝ բժշկական օգնություն, սնունդ և այլ անհրաժեշտ բաներ ապահովելուն: Սկզբնական շրջանում կազմակերպությունը ահաբեկչություն չէր կիրառում: Սակայն հետագայում՝ հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, «Մուսուլման եղբայրները» ահաբեկչությունը որդեգրում են որպես պայքարի ամենաազդեցիկ և գործուն միջոց: Հարկ է նշել, որ նրանք համագործակցում էին

«Ազատ սպաների» հետ հեղափոխության սկզբնական շրջանում, սակայն հաղթանակից հետո սկսեցին գործել իրենց նախկին դաշնակիցների դեմ: Այդ շրջանում հիմնական գաղափարախոսն է դառնում *Սայիդ Կուլբը* (1906–1966), որը հայտարարեց, որ ումմայի վերականգնման համար անհրաժեշտ է ազատվել *քաֆիր* իշխանավորներից, մուսուլմանական երկրներում հաստատել իսլամական կառավարում, այդ նպատակին հասնելու համար պետք է ազատվել քաֆիրներից և նորից *ջահիլիայից հիջրա* կատարել դեպի իսլամ: Կազմակերպությունը ահաբեկչական բազմաթիվ գործողություններ է իրականացրել, որի համար հետապնդումների է ենթարկվել իշխանությունների կողմից: Սայիդ Կուլբի մահապատժի իրականացումից և 1960 թ. կազմակերպության բազմաթիվ ստորաբաժանումների կործանումից հետո կազմակերպության բազմաթիվ անդամներ լքեցին երկիրը, շարունակեցին իրենց գործունեությունը նոր բնակության վայրերում, ինչի հետևանքով «Մուսուլման եղբայրները» վերածվեցին համաշխարհային ցանցային համակարգի, որը մեծ ազդեցություն ունի աշխարհի բոլոր տարածաշրջաններում: «Մուսուլման եղբայրները» ակտիվորեն մասնակցեցին աֆղանական պատերազմին: Նրանց ցանցին պատկանող կազմակերպությունները և անհատները տարբեր գործառույթներ ունեն՝ ահաբեկչական, քարոզչական, նյութատեխնիկական բազայի ապահովման և այլն: «Մուսուլման եղբայրներն» իրենց լուրջ դերակատարությունն ունեցան նաև այսպես կոչված «արաբական գարնան» իրադարձություններին, նույնիսկ կարողացան իշխանության գալ Եգիպտոսում, սակայն գեներալ Ալ–Սիսին իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելուց հետո նրանց գործունեությունն արգելվեց: Տարբեր անուններ կրող «Մուսուլման եղբայրների» ցանցին պատկանող զինված կազմավորումները Թուրքիայի տարածքից շարունակում են ապակայունացնել Եգիպտոսը:

Իխվան. արաբ.՝ եղբայրներ: Սուֆիական *փարիկաթներից* շատերում այսպես են իրար անվանում միաբանությունների

անդամներին: Այդպես են իրար անվանում նաև քաղաքական և կրոնական կազմակերպությունների տարբեր անդամները:

Իսլվան ալ-սաֆա. արաբ.՝ «Մաքրության եղբայրներ»: 10–րդ դարի վերջին քառորդին Բասրայում, Բաղդադում, Սալամիայում գործող *իսմայիլականությանը* հարող գիտնականների խումբ, որը ստեղծեց առաջին միջնադարյան հանրագիտարանը՝ 52 հատորանոց «Մաքրության եղբայրների ուղերձներ» աշխատությունը, որը համալիր կերպով ներկայացնում էր այդ ժամանակաշրջանի ամբողջական գիտելիքի իսմայիլական մեկնաբանությունը:

Իմամ. արաբ.՝ առջևը կանգնած, առջևից ընթացող: Իսլամի պատմության վաղ շրջանում այդպես էր կոչվում հավատացյալների միասնական աղոթքի կազմակերպիչը և կանոնակարգողը: Շիայականության մեջ այս եզրույթը ստանում է նոր, չափազանց կարևոր իմաստ՝ ումմայի առաջնորդ, որը պատկանում է «*ահլ ալ-Բայթին*», սերում է Ալիից և Ֆատիմայից, ուստի Ալլահի *վալին* է: Նա գիտի Ղուրանի *այաթների* ներքին իմաստները, նրան հաղորդվել են կրոնի և հավատի գաղտնիքները: Ալլահի ներշնչանքով գործելը իմամին դարձնում է անսխալական:

Իմամականներ. տե՛ս ***Տասներկուականներ:***

Իման. արաբ.՝ հավատ: Ղուրանում 40–ից ավելի անգամ է հանդիպում: Հավատը հիմնվում է *արքան ալ-իմանի* (հավատի հիմքեր) վրա: Մուսուլմանական կրոնափրավական ոլորտի գիտնականները տարբերակում են երեք տեսակի հավատ՝ ավանդությունից բխող, գիտելիքից բխող, ներքին համոզումից բխող: Միջնադարում *իման* եզրը իր մեկնաբանություններն է ստացել իսլամի բոլոր ուղղություններում, դարձել է բազմաթիվ վիճաբանությունների առարկա:

Իջթիհադ. իրավունք, որը տրվում է լիազորված *ֆակիհին*՝ ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու կրոնափրավական ոլորտին

վերաբերող հարցերում՝ հիմնվելով Ղուրանի և սուննայի վրա, ինչպես նաև ղեկավարվելով *Ֆիկհի* հիմնական մեթոդներով: Իջթիհադի իրավունք ունեցող ֆակիհին անվանում են *մուջթահիդ*: Հիմնական մագհաբների ձևավորումից հետո սուննիական իսլամում ընդունվեց այն մոտեցումը, որ այսուհետ *իջթիհադը* աննպատակ է, ուստի 10–րդ դարում հայտարարվեց, որ «իջթիհադի դռները փակվել են»: Շիայական իսլամում *իջթիհադը* շարունակում են կիրառել:

Իսլամական բանկ. այդպես են կոչվում այն բանկերը, որոնք գործում են համաձայն շարիաթի նորմերի: Ղուրանում և հադիսներում հստակ ցուցումներ կան, որ քանի որ փողը ապրանք չէ, ապա այն չի կարելի վաճառել, ուստի պարտքի դիմաց տոկոս վերցնելը (վաշխառությունը) արգելված է: Իսլամական բանկերի գործունեությունը կարելի է բնութագրել որպես ծրագրային ներդրումային գործունեություն, երբ բանկը գնահատում է ներդրումային ծրագրի օգտակարությունը, իրատեսականությունը և համապատասխանությունը շարիաթի նորմերին (օրինակ՝ չի կարելի այդ ծրագրերը կապել հարամ, այսինքն՝ արգելված ապրանքների հետ), հանդես է գալիս գնահատողի և այդ ծրագրի համար միջոցներ ձևավորողի, ինչպես նաև եկամուտներ բաշխողի դերում: Այդպիսով բանկը ոչ թե տոկոս է վերցնում իր տրամադրած միջոցների դիմաց, այլ դառնում է այդ ծրագրի իրականացման գործընկեր: Իսլամական բանկերը նաև մերժում են բոլոր տեսակի ֆյուչերսային գործարքները, քանի որ միայն Ալլահն է ժամանակի տերը, ուստի չի կարելի գնել կամ վաճառել դեռ չաճեցրած բերքը. դա Ալլահի կամքին հակառակ է: Իսլամական բանկերի միասնական կապիտալը գնահատվում է մոտավորապես 11.5 % ընդհանուր համաշխարհային բանկային կապիտալից:

Իսլամական պետություն. նման հասկացություն միջնադարում գոյություն չի ունեցել: Այն ստեղծվել է 19–րդ դարում և բնութագրում է շարիաթի նորմերով կառավարվող պետությունները: 1979 թ. Իսլամական հեղափոխության

արդյունքում ստեղծվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, որը համապատասխանում է տասներկուականների կրոնափրավական համակարգում ձևավորված նորմերին: Սուննիական բնակչության մեծամասնությամբ Սաուդյան Արաբիան, Պակիստանը և մի քանի այլ պետություններ նույնպես համարվում են իսլամական պետություններ: Առավել արդիական է այն դարձել 21-րդ դարի սկզբից, երբ փորձեր կատարվեցին այդպիսի պետություն ստեղծել Աֆղանստանի, Եգիպտոսի, Սիրիայի և Իրաքի տարածքներում:

Իսլամականացում. այս եզրույթը բնութագրում է կրոնագաղափարական և քաղաքական այն ուղղությունները և շարժումները, որոնց նպատակն է ումմայի միավորումը, շարիաթի կանոններին համապատասխանող իսլամական կառավարմամբ և օրենքներով համակարգի կամ համակարգերի ստեղծումը:

Իսնաաշարիներ. տե՛ս *Տասներկուականներ:*

Իսնադ. արաբ.՝ հիմք: *Հադիսները* և *խաբարները* հաղորդողների շղթաներ են, որոնցով վավերացվում է հաղորդվող տեղեկությունների ճշմարտացի լինելը: Իսլամի պատմության առաջին դարերում հաճախ էին կեղծ հադիսներ ստեղծելու փորձերը, քանի որ նոր կրոնափրավական նորմերի հաստատման կարիք կար: Ուստի ստեղծվում է իսնադները ուսումնասիրող հատուկ գիտություն, որը հադիսագիտության ճյուղերից մեկն էր: Այս գիտությունը, ուսումնասիրելով հարյուր հազարավոր հադիսների իսնադների շղթաների յուրաքանչյուր օղակ, ըստ վերջիններիս որակի դասակարգում է հադիսները, բաժանելով դրանք մի շարք խմբերի՝ ամենաարժանահավատներից մինչև «թույլ»:

Իֆտար. սաունի ժամանակ արևամուտից հետո սննդի ընդունումը, ամենօրյա պահքից դուրս գալը: Մուհամմադ մարգարեն ասում էր, որ *իֆտարը* պետք է սկսել արմավենու պտուղով, իսկ եթե այն առկա չէ, ապա ջրով, որովհետև «ջուրը մաքրում է»:

ԻՖրիտ. դժոխքում ապրող Իբլիսին ենթարկվող *ջիններ*, որոնք առանձնանում են իրենց ուժով:

Լ

Լա Իլլահ իլլա–լ–լահ վա Մուհամմադու ռասուլ Ալլահ. արաբ․՝ «Չկա աստվածություն բացի Ալլահից, և Մուհամմադն է Ալլահի մարգարեն»: Այս ձևակերպումը կոչվում է *շահադա*:

Լեյլաթ ալ–Կադր. արաբ․՝ հզորության գիշեր, փոխաբերական իմաստը՝ նախախնամության գիշեր: Հիշատակվում է Ղուրանում և սուննայում: Մուսուլմանները հավատում են, որ այդ գիշեր է Մուհամմադ մարգարեին Ալլահը *Ջիբրիլ հրեշտակապետի* միջոցով արժանացրել առաջին հայտնությանը և շնորհել Ղուրանի առաջին հինգ *այաթները*: Մարգարեն ասել է, որ այդ գիշերվա աղոթքը հատուկ ուժ ունի:

Խ

Խաբար. արաբ․՝ լուր, տեղեկություն: Նախախլամական և վաղիսլամական շրջանում այսպես էին անվանվում պատումները, որոնց մեջ պարունակվում էր նախնյաց փորձը: *Խաբարներում* պարունակվող տեղեկությունների իսկությունը հաստատելու համար նրանք հաղորդվում էին *իսնադով* (հաղորդողների շղթա): Բանավոր տեղեկության հաղորդման համակարգի, գիտելիքի հավաքման, պահպանման և հաղորդման միակ միջոցը: Տասներկուականները խաբար էին անվանում Մուհամմադի հադիսները և *իմամների* ու *աիլ ալ–բայթի* մասին պատմող բանավոր պատումները:

Խատիբ. քարոզիչ, հիմնականում՝ ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ քարոզով հանդես եկող մուլլա/իմամ:

Խալիֆ (գարբերակ՝ խալիֆա). արաբ.՝ հետևորդ, փոխարինող: 632 թ. Մուհամմադ մարգարեի մահից հետո *ումմայի* ղեկավար ընտրվեց Աբու Բաքրը, որը սուննիների տեսակետից առաջինն էր «բարեպաշտ խալիֆներից»: Շիաների տեսակետից Աբու Բաքրի ընտրությունը օրինական չէր, ուստի նրանք չեն ճանաչում խալիֆներից ոչ մեկին:

Խալիֆայություն. այդպես անվանվեց ումմայի հիմքի վրա ստեղծված արաբական պետությունը, որը ձևավորվեց 7–8–րդ դարերի նվաճողական պատերազմների արդյունքում: Ներկայիս արմատական սուննիական կազմակերպությունների և խմբավորումների պատկերացումներով իսլամի հաղթարշավի նպատակ է և մուսուլմանական հզորության խորհրդանիշ: 21–րդ դարի սկզբին ձևավորվեցին ծայրահեղական սուննիական ուժեր, որոնք, ձգտելով հասնելու խալիֆայության վերականգնման նպատակին, բռնի ուժով իրենց վերահսկողության տակ վերցրին տարածքներ Իրաքում և Սիրիայում, որտեղ հռչակեցին իսլամական խալիֆայության ստեղծման մասին:

Խարաջ. հողահարկ, որը վճարում էին *զիմմիները* հողագործության համար պիտանի մշակելի հողակտորներից: Վճարվում էր կամ մշակվող հողից, կամ բերքից:

Խումս. սուննիների կրոնաիրավական համակարգում պատերազմի ընթացքում ձեռք բերված ավարի (բացի հողից) կամ այլ գործողությունների արդյունքում (օրինական, պատահականորեն հայտնաբերված գանձ) ստացված միջոցների (թանկագին մետաղներ, դրամական միջոցներ, զենք, զրահ, անասունների հոտեր և այլն) 1/5 մասը, որը, ըստ Ղուրանի, «պատկանում է Ալլահին, նրա մարգարեին, ձեր կարիքավոր ազգականներին, որբերին, աղքատներին, ճամփորդներին» (Ղուրան, 8:41): Շիաների մոտ պարտադիր վճարվող պետական հարկ:

Խուտբա. քարոզ, հիմնականում՝ ուրբաթօրյա ընդհանուր աղոթքի քարոզ: Շատ հաճախ խուտբան օգտագործվում է հավատացյալներին գործողությունների դրդելու, նրանց որևէ կերպ ուղղորդելու համար: Կարևոր նշանակություն ունի հատկապես արմատականների քարոզչական զինանոցում:

Կ

Կադարիականություն. արաբ.՝ *կադար*՝ նախախնամություն բառից: Մարդու կամքի ազատության տեսության կողմնակիցներ, նախախնամության ազդեցությունը սահմանափակողներ:

Կադի, պարսկերեն փարբերակը՝ քազի. շարիաթի դատարանի դատավոր:

Կադիիականություն. սուֆիական տարիկաթ, որը հիմնել է Իրաքում Աբդ ալ-Կադիր ալ-Ջիլանին: 12 հիմնական սուֆիական տարիկաթներից մեկն է: Ամենատարածված տարիկաթներից է: Մերժում է ասկետիզմը, պահպանում է շարիաթը, արգելում է առօրեական կյանքից և հասարակությունից հրաժարվելը: Խորհրդանիշն է կանաչ վարդը՝ երեք շարք ծաղկաթերթերով. 5 ծաղկաթերթով շարքը կրոնի հիմքերի խորհրդանիշն է, 6 ծաղկաթերթովը՝ հավատի հիմքերի, 7 ծաղկաթերթովը՝ կադիիական տարիկաթի *զիքրի* բառերի քանակի: Տարիկաթի հիմնադրի դամբարանը Բաղդադում է և համարվում է սրբավայր: Զիքրը կատարվում է բարձրաձայն, այդ պատճառով Հյուսիսային Կովկասում կադիիականներին անվանում են նաև «զիքրիականներ»:

Կարմատներ. իսմայիլականությունից առանձնացած շարժում, որը 899 թ. հրաժարվեց Ֆատիմյան խալիֆայության հիմնադիր Ուբայդալլահին իմամ ճանաչելուց և հռչակեց, որ իրենք պատրաստվելու են իսկական իմամի գալստյանը: Շարժման ղեկավարն էր Համդան Կարմատը (կարմրաչյա, հավանաբար՝ ալբինոս լինելու պատճառով): Կարմատների զինված

ասպատամբությունը, որի հիմնական շարժիչ ուժը կազմում էին ծանր սոցիալական վիճակում հայտնված գյուղացիները և արհեստավորները, 9-րդ դարի վերջին և 10-րդ դարի սկզբին ցնցեց Աբբասյան խալիֆայությունը: 899 թ. Բահրեյնում կարմատները հիմնեցին իրենց խալիֆայությունը, որտեղից բազմիցս ասպատակային արշավանքներով հարձակվում էին Իրաքի և Արաբական թերակղզու վրա: 930 թ. նրանք գրավեցին Մեքքան և այնտեղից տարան գլխավոր սրբությունը՝ «սև քարը»: Երկու տասնյակ տարի հետո Աբբասյանները, մեծ փրկագին վճարելով, կարողացան այն հետ բերել: Կարմատներն իրենց խալիֆայությունում փորձեցին ստրուկների աշխատանքի հիման վրա կառուցված «բարգավաճման» համայնք ստեղծել: Այս փորձը չհաջողվեց, և կարմատական պետությունը 11-րդ դարում դադարեց գոյություն ունենալ, իսկ շարժումը աստիճանաբար վերացավ:

Կիբլա. աղոթքի ուղղություն. հավատացյալներն աղոթքի ժամանակ դեմքով պետք է կանգնած լինեն այդ ուղղությամբ: Սկզբնական շրջանում դա Երուսաղեմն էր, հիջրայի երկրորդ տարվանից՝ Մեքքան: Գերեզմանում մահացած հավատացյալի գլուխը նույնպես Մեքքայի ուղղությամբ է տեղադրվում:

Կիյամա. մեռյալների հարություն: Հավատն առ այն, որ այդ օրը բոլոր մեռյալները հարություն են առնելու: Իսլամի հավատի 6 հիմքերից մեկն է:

Կիյաս. արաբ.՝ չափում: Կիյասը մուսուլմանական կրոնաիրավական համակարգի (*Ֆիկհ*) մեթոդներից մեկն է, որը կիրառվում է այն դեպքերում, երբ Ղուրանում և սուննայում բացակայում է առաջացած հարցի կամ խնդրի պատասխանը: Հիմնվելով այդ երկու հիմնական աղբյուրների վրա և «չափելով», այսինքն՝ համանմանություն (անալոգիա) գտնելով այստեղ ներկայացված դեպքերի հետ՝ կիյասը այդ հիմքով լուծում է առաջարկում:

Կում. Իրանի Կում նահանգի կենտրոնը: Գտնվում է Թեհրանից 150 կմ հարավ: Շիայական սուրբ քաղաք, 16-րդ դարում Իրանում Սեֆյանների հաստատումից հետո վերածվում է շիայական ամենակարևոր կրոնական, գիտական և ուսումնական կենտրոնի: Կումում կան բազմաթիվ մեդրեսեներ, որտեղ սովորում են իրանցի և արտասահմանցի բազմաթիվ ուսանողներ: Այստեղ է տեղադրված նաև իմամ Մուսայի դուստր Ֆատիմայի դամբարանը, որը կարևոր ուխտագնացության վայր է *տասներկուականների* համար: Այաթոլլահ Մարաշին հիմնել է իր անվամբ գրադարան, որը եզակի նշանակություն ունեցող բազմաթիվ ձեռագրերի և հսկայական քանակությամբ գրքերի հավաքածու ունի: Կումում են բնակվում և աշխատում բազմաթիվ հոգևորականներ, այդ թվում՝ Մեծ այաթոլլահներ (Այաթոլլահ Ուզմա):

Կուրբան բայրամ. տե՛ս *Իդ ալ-ադհա:*

Հադիս. արաբ.՝ նոր տեղեկություն, պատմություն, կարելի է մեկնաբանել նաև որպես նոր փորձ: Հադիսներից է կազմվում Մուհամմադ մարգարեի *սուննան:* Մուհամմադ մարգարեի գործերի, արարքների, խոսքերի, նաև լռության վավերագրումներ ծավալով փոքր պատումներում, որոնց իրական և ճշմարիտ լինելը հավաստվում է *խննադի* (հաղորդողների շղթա) միջոցով: Համաձայն հադիսներից մեկի՝ Մուհամմադ մարգարեն արգելել է գրի առնել հադիսները՝ պատճառաբանելով, որ ինքը մահկանացու է և կարող է սխալվել, ուստի հարկավոր է պահպանել միայն Ալլահի խոսքը, այսինքն՝ Ղուրանը: Սակայն հադիսների մեջ պարունակվող նյութի կենսական նշանակությունը իսլամի կրոնաիրավական համակարգի ձևավորման համար, ինչպես նաև այն ադապտացիոն հնարավորությունները, որոնք տրվում էին հադիսների կիրառման շնորհիվ, ստիպում են խալիֆ Օմար 2-ին (717-720) օրինականացնել հադիսները գրի

առնելու գործընթացը, ինչպես նաև՝ վերջիններիս կիրառումը որպես *ֆիկհի* երկրորդ կարևորագույն աղբյուր: Բազմաթիվ կեղծարարներ հորինել են հադիսներ, ինչն անհրաժեշտ է դարձրել խիստ հիմքերի վրա դրված և լավ մշակված հադիսագիտական առարկաների համալիրի ստեղծումը:

Հալալ. արաբ.՝ թույլատրված: Ղուրանում կիրառվում է որպես հակադրություն հարամին (արգելված): Այս երկու ծայրահեղ ձևակերպումներն ավելի մանրամասն են մեկնաբանվում ֆիկհում, որը հինգ տեսակի մոտեցում է առաջարկում՝ թույլատրված, օգտագործելի, չեզոք, պախարակելի և արգելված: Տարբեր մազհաբներ համաձայնության չեն եկել այն հարցի վերաբերյալ, թե արդյոք *հալալի* մեջ մտնում են առաջին չորս տեսակները (որոնց վերաբերյալ չկա հստակ արգելք), թե միայն երկուսը: Հասկացությունը հիմնականում վերաբերում է արգելված մի շարք սննդի տեսակների, ինչպես նաև ֆինանսական և տնտեսական ոլորտներին:

Հանաֆիականություն. սուննիական չորս *մազհաբներից* մեկը, որի անվանումն առաջացել է իր հիմնադրի՝ Աբու Հանիֆայի (մահ. 767) անունից: Ձևավորվելով Իրաքում՝ այս մազհաբը հետագայում լայն տարածում ստացավ սուննիների մեջ: Օսմանյան կայսրությունում ընդունվեց որպես պետական մազհաբ, ինչը չէր նշանակում, որ մյուս երեք մազհաբներն արգելվում են, կամ այդ ուղղություններին պատկանող գիտնականները հետապնդվում են, սակայն նրանք պարտադրված էին իրենց *ֆեթվաներն* արձակել համաձայն հանաֆիական կրոնաիրավական դպրոցի կանոնների: Աբու Հանիֆան առաջինն էր ֆակիհներից, որ սկիզբ դրեց մուսուլմանական գիտության գրավոր գրառման ավանդույթին: Նա և նրա գործը շարունակող աշակերտները մշակեցին *կիյասի* և *իսթիհսանի* մեթոդները, ինչպես նաև հիմնավորեցին սովորությանին իրավունքի (*ուրֆ*) ընդգրկումը ֆիկհի մեջ: Ներկայումս սուննիների մեծամասնությունը պատկանում է այս մազհաբին:

Հանքալիականություն. սուննիական չորս մազհաբներից մեկը, որի անվանումը առաջացել է իր հիմնադրի՝ Ահմադ իբն Հանբալի (780–855) անունից: Ահմադ իբն Հանբալի՝ որպես մուսուլմանական կրոնափրավական ոլորտի մասնագետի ձևավորման շրջանը համընկնում է խալիֆայությունում ռացիոնալիստական *մութազիլիականության* ազդեցության աճի և 9–րդ դարի առաջին քառորդում միակ թուլյատրված ուղղություն լինելու հետ: Իբն Հանբալը, չընդունելով մութազիլիական մոտեցումները մարդու կամքի ազատության, Ղուրանի արարված լինելու և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ, ենթարկվեց ճնշումների և հետապնդումների: Հետագայում, երբ մութազիլիականությունը մերժվեց նոր իշխանությունների կողմից, Իբն Հանբալը դարձավ շատ ազդեցիկ հեղինակություն, ինչը նրան թույլ տվեց իր աշակերտների և կողմնակիցների հետ միասին ձևակերպել նոր մազհաբի դրույթները: Հանբալիականությունը արգելում է ֆիկհում տեղ գտած *բիդան* (վնասաբեր նորամուծություն)՝ նկատի ունենալով այն նորամուծությունները, որոնք հստակ չեն հիմնավորվում Ղուրանի այսբաններով և սուննայով: Նրա հիմնական նպատակն էր օրենքների ճիշտ կիրառման միջոցով ապահովել վերադարձը «առաքինի նախնիների» (ալ-սալաֆ ալ-սալիհ) կարգերին: Օրինակ՝ նա կողմնակից էր խալիֆի նշանակմանը բանու կուրայջ ցեղի անդամներից ընտրության միջոցով: Ֆիկհում սահմանափակվում էր *կիյասի* կիրառումը, և մերժվում *ռայր*: Հանբալիականության հենքի վրա 18–րդ դարում ձևավորվեց *վահաբականությունը*:

Հանիֆ. նախախլամական շրջանի միակ Աստծուն հավատացող մարդիկ, որոնք չէին պատկանում որևէ կրոնական համայնքի: Համարվում էր, որ հանիֆները դավանում են Իբրահիմի հիմնած կրոնը:

Հաջ. արաբ.՝ ուխտագնացություն: Ամեն տարի տեղի ունեցող ուխտագնացություն դեպի Մեքքայում հիմնական մուսուլմանական գլխավոր սրբավայր՝ Քաաբա: Այն տեղի

է ունենում զուլ–լ–հիջջա ամսին, և յուրաքանչյուր առողջ և նյութապէս ապահովված հավատացյալ պարտավոր է կյանքում առնվազն մեկ անգամ հաջ կատարել: Այլ ամիսներին նույնպէս կարելի է մեկնել Մեքքա՝ Քաաբայի շուրջը անհրաժեշտ ծեսերը կատարելու, սակայն դա չի համարվում *հաջ*, այլ կոչվում է *ումրա՛* փոքր ուխտագնացություն:

Հասան իբն Ալի (624–669). շիայականության 2–րդ իմամ: Մուհամմադ մարգարեի ավագ թոռը, Ալի իբն Աբի Տալիբի և Ֆատիմայի ավագ որդին: Հոր սպանությունից հետո (661) Իրաքում հռչակվեց խալիֆ և մոտ վեց ամիս կրեց այս պատվավոր կոչումը, սակայն Սիրիայի կառավարիչ Մուավիայի հետ բանակցությունների արդյունքում համաձայնեց ընդունել վերջինիս որպէս խալիֆ, սակայն ստանձնել այդ բարձրագույն պաշտոնը նրա մահից հետո: Մուավիան պարտավորվել էր հսկայական փոխհատուցում վճարել նրան և իր կրտսեր եղբորը՝ Հուսեյնին: Շիա և սուննի հեղինակները միաձայն պնդում են, որ Հասանը համաձայնեց այս պայմանագրին՝ ձգտելով թույլ չտալ արյունահեղություն, չնայած որ նրա եղբայր Հուսեյնը և բազմաթիվ այլ կողմնակիցներ դեմ էին դրան: Հասանը տեղափոխվեց Մադինա, որտեղ էլ մահացավ: Շիայական վարկածով նրան թունավորել էր իր կինը Մուավիայի դրոմամբ: Հասան իբն Ալիի մականուններից մեկը *Միգրակ* է (հաճախ ապահարզան սովոր). նա մեծ քանակությամբ կանայք է ունեցել, որոնցից ծնվել են բազմաթիվ զավակներ:

Հասան իբն ալ–Սաբահ (1050–1123). *ասասիներ*ի պետության հիմնադիրը: Հայտնի է նաև Շեյխ ալ–Ջաբալ (Լեռան ծերունի) անունով: Ծնվել է Կում քաղաքում, իսմայիլական դաիներից մեկից ընդունել է այս կրոնը, այնուհետև, որպէս տաղանդավոր և հույսեր ներշնչող երիտասարդ, ուղարկվել է Ֆատիմյան խալիֆայություն՝ կրթություն ստանալու նպատակով: Վերադառնալուց հետո գլխավորել է տեղի իսմայիլականներին Սելջուկյանների դեմ նրանց պայքարում: Գաղտնի քարոզչության հաջող ծավալմանը զուգահեռ իրար հետևից գրավել է սարերի

գլխին գտնվող մի քանի ամրոցներ, որոնցից առաջինը և գլխավորը Ալամուֆն էր, և այս ամրոցների շուրջը կառուցել իր պետությունը նիզարիական սկզբունքների հիման վրա: Ստեղծել և հմտորեն կիրառել է քաղաքական ահաբեկչության համակարգ: Ասասիների ձեռքով սպանվել են բազմաթիվ թագավորներ, սուլթաններ, վազիրներ, դուքսեր և երևելի վտանգ ներկայացնող այլ անձնավորություններ: Ահաբեկչության հետևանքով հաստատված սարսափի մթնոլորտը թույլ է տվել Հասան իբն ալ-Սաբբահին տարածել իր ազդեցությունը և նոր կողմնակիցներ ձեռք բերել: Նկարագրվում է որպես ասկետական կյանք վարող անձնավորություն, շատ զուսպ և հաստատական: Համաձայն առասպելական պատմության՝ Ռեյ քաղաքի մեդրեսեում նա ընկերացել է ապագա հռչակավոր սելջուկյան վազիր Նիզամ ալ-Մուլքի հետ, որը հետագայում սպանվեց նրա հրամանով, և հանճարեղ բանաստեղծ և գիտնական Օմար Խայամի հետ: Նրա ստեղծած քաղաքական տեռորի համակարգը հետագայում լայնորեն օգտագործվեց բազմաթիվ ծայրահեղական ուղղությունների և խմբերի կողմից:

Հարամ. արաբ.՝ արգելված: Իսլամում արգելված գործողություններ, նախևառաջ այն գործողությունները, որոնք արգելվում են Ղուրանում: Դրանցից են բազմաստվածությունը, շնությունը, գողությունը, կեղծ վկայությունը, արգելված սնունդ ուտելը, ակրոհոլային խմիչքներ օգտագործելը, մոլի խաղեր խաղալը, պարը, երաժշտությունը և այլն: Հարամ անվանվել են նաև այն տարածքները, որտեղ արգելված է զենք կրել, ինչպես նաև այն ամիսները, երբ կատարվել են ուխտագնացություններ: «Հարամ» եզրի մյուս նշանակությունն է տան կամ բնակարանի կանացի մասը, այսինքն՝ այն մասը, որտեղ օտար տղամարդիկ մուտք չունեն:

Հիջաբ. արաբ.՝ քող, նաև՝ արգելք: Հիշատակվում է Ղուրանում և հադիսներում: Իսլամում այս եզրը նշանակում է ցանկացած կանացի հագուստ, որը նրան ծածկում է գլխից մինչև ոտքեր: Առօրյայում հիջաբը մուսուլման կանանց գլխաշորն է:

Հիջրա. արաբ.՝ վերաբնակեցում, գաղթ: 622 թ. սեպտեմբերի 24-ին Մուհամմադ մարգարեն Մեքքայից տեղափոխվեց Յասրիբ, որը այնուհետև կոչվեց Մադինաթ ալ-Նաբի (Մարգարեի քաղաք կամ ուղղակի Մադինա): Մադինա վերաբնակվելու պատճառը հետզհետե ուժգնացող հետապնդումն էր Մեքքայի կռապաշտների կողմից, ինչը մարգարեի հորեղբայր և բանու հաշիմ ցեղի առաջնորդ Աբու Տալիբի մահից հետո դարձավ շատ վտանգավոր: Մադինայի արաբական ցեղերն ընդունեցին իսլամ և մարգարեին հրավիրեցին իրենց քաղաք, որպեսզի նա վերջ դնի այդ ցեղերի միջև այրունահեղությանը և *ումմա* ստեղծի: Մադինա տեղափոխվելու օրը համարվում է մուսուլմանական թվարկության սկիզբ: Մարգարեի հետ սկզբնական շրջանում 80–100 հավատացյալ տեղափոխվեց Մադինա: Այս մուսուլմանները կոչվեցին *մուհաջիրներ*: «Հիջրա» եզրը հետագայում ստացավ ևս մեկ փոխաբերական իմաստ: Նշանակում էր տգիտությունից, Ալլահին չճանաչելուց, վայրենությունից անցում կատարել Ալլահին ճանաչելուն, *իլմին*, քաղաքակրթությանը:

Հուջջաթ ալ-Իսլամ. արաբ.՝ «իսլամի ապացույց»:
Տասներկուական շիաների հոգևորականի աստիճան, որը Մեծ Այաթոլլահ և Այաթոլլահ աստիճաններից ցածր է: Այն ստանալու համար հավակնորդը պետք է ուսանի Ղուրան ուսումնասիրող գիտություններ, *ֆիկհ*, *քալամ*, *հադիսներ*, *թաֆսիրներ*, արաբերեն, ումմայի պատմություն և այլն: Ուսումը բարեհաջող ավարտելուց հետո նա ստանում է ոչ միայն այս աստիճանը, այլև՝ *իջթիհադի* իրավունք:

Հուսեյն իբն Ալի (626–680). շիայականության 3-րդ իմամը, Ալի իբն Աբի Տալիբի և Ֆատիմայի կրտսեր զավակը, Մուհամմադ մարգարեի թոռը: Հայտնի էր որպես խիզալի գինվոր, որն իր հոր և ավագ եղբոր կողքին մասնակցել էր մի շարք ճակատամարտերի: 2-րդ իմամ Հասանի մահից (շիաների համոզմամբ՝ սպանությունից) հետո դարձավ շիայականության առաջնորդը: Երբ խալիֆ *Մուավիան*, հակառակ իմամ Հասանի հետ ձեռք բերած պայմանավորվածության,

ավանդեց իշխանությունն իր որդի Յազիդին, Հուսեյնը խիստ դատապարտեց նրանց: Քուֆայի բնակիչների բազմաթիվ կոչերից հետո իր հարազատների և մերձավորների հետ մեկնեց այդ քաղաք, որպեսզի գլխավորի Օմայանների դեմ ապստամբությունը, սակայն ճանապարհին՝ Քերբելայի մոտ, 680 թ. հոկտեմբերի 10-ին նրան շրջապատեց Յազիդի ուղարկած բանակը և դաժանաբար սպանեց տղամարդկանց, իսկ կանանց և երեխաներին գերի վերցրեց: Քուֆացիները չմիացան Հուսեյնի խմբին և շիայականության պատմության մեջ մտան որպես դավաճաններ: Հուսեյնի մարտիրոսությունը կարևոր դեր կատարեց շիայականության կրոնադիցաբանական համակարգի ձևավորման տեսակետից: Ամեն տարի իմամ Հուսեյնի մահվան ամսվա առաջին տասը օրը շիաները մասնակցում են միստերիաների, որոնց ընթացքում խարազանում են իրենց՝ ողբալով իմամի մահը և ի նշան իրենց դավաճանության: Քերբելայում գտնվող դամբարանը շիայական սրբավայր է, որտեղ ամեն տարի միլիոնավոր ուխտավորներ են հավաքվում:

Ղ

Ղուրան. արաբ.՝ ընթերցանություն, ընթերցում, նաև արտասանություն: Իսլամի սուրբ գիրքն է: Բաղկացած է 114 սուրաներից, 6204-6236 (տարբեր բաժանման վարկածների համաձայն) *այաթներից* և 320 հազարից ավելի տառերից: Մուսուլմանները հավատում են, որ Ղուրանը Ալլահի խոսքն է, որը 23 տարիների ընթացքում (610-632) Ջիբրիլ հրեշտակապետի միջոցով հաղորդվել է Մուհամմադ մարգարեին: Գրի է առնվել 633-657 թթ.՝ հիմնականում Մուհամմադ մարգարեի քարտուղար Ջայդ իբն Սաբիթի կողմից: Նույն ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել Ղուրանի տեքստի կառուցվածքի հստակեցումը: Ղուրանը սկսվում է ալ-Ֆաթիհա սուրայով, որը կրոնական պրակտիկայում կիրառվում է որպես ամենահաճախ արտասանվող կամ ընթերցվող սուրան: Այնուհետև, սկսած 2-րդ՝ ալ-Բակարա (Կով) սուրայից, Ղուրանի գլուխները դասավորված են ըստ ծավալի նվազման

(որոշ բացառություններով): Բոլոր սուրաները, բացի 9-րդ՝ ալ-Թաուբա (Ապաշխարություն) սուրայից, սկսվում են բասմալլայով (Հանուն Ալլահի՝ զթասիրտ և բարեգութ): Ղուրանը բանավոր կերպով հաղորդվող տեքստ է: Այն պարունակում է նաև խոսքի այն հատվածը, որն ավելացրել է հասցեագրողը՝ հաշվի առնելով տեքստի՝ հասցեատիրոջ հիշողության մեջ պարունակվողը: Այս պատճառով Ղուրանի այաթների իմաստը հիմնականում անհասկանալի է կամ աղոտ, առանց համապատասխան լրացումների և բացատրությունների, որոնք պարունակվում են *թաֆսիրներում*: Ամբողջ տեքստը հետագայում բաժանվել է հատվածների, օրինակ՝ ամսվա օրերին համապատասխան 30 ջուզի (մասի), շաբաթվա օրերին համապատասխան 7 մանզիլի (տան) և այլն:

Մուսուլմանական ավանդույթը Ալլահից ստացված Ղուրանի սուրաները բաժանում է երկու շրջանի՝ մեքքայական և մադինայական: Արևմտյան իսլամագիտությունն այս բաժանումը լրացնում է՝ բաժանելով մեքքայական շրջանի սուրաները երեք շրջանի՝ բանաստեղծական, ռահմանական և մարգարեական, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատկությունները: Դեռ 7-8-րդ դարերում Ղուրանի տեքստի, իմաստների, Ալլահից «իջեցման» (*նուզուլ*) ժամանակի և տարածության պայմանների, բառերի իմաստների և ծագման, ինչպես նաև այլ հանգամանքների ուսումնասիրության նպատակով ստեղծվում է գիտությունների հատուկ ոլորտ՝ *ուլում ալ-կուրան* (գիտություններ Ղուրանի մասին), որն ակտիվորեն մշակվում է մինչև այսօր:

Մ

Մադինա. քաղաք ներկայիս Սաուդյան Արաբիայի արևմտյան մասում՝ պատմական Հիջազում: 622 թ. Մուհամմադ մարգարեն Մեքքայից Մադինա կատարեց *հիջրա*, ինչով նոր շրջան սկսեց իսլամի՝ Արաբական թերակղզում ամրապնդման պատմության մեջ: Նախաիսլամական շրջանում քաղաքի անունը Յասրիբ էր,

մարգարեի այստեղ բնակվելուց հետո այն ստացավ Մադինաթ ալ-Նաբի (Մարգարեի քաղաք) անունը: Իսլամի սրբազան քաղաքներից մեկն է, որտեղ արգելված է մուտքը բոլոր «անհավատներին»: Այստեղ է մարգարեի գերեզմանը, ինչպես նաև հավատացյալների համար նշանավոր բազմաթիվ այլ վայրեր:

Մազհաբ. արաբ․՝ *զահաբա, գնալ, ուղի վերցնել* բայից, ճանապարհ, ուղի, ուղղություն, կրոնաիրավական դպրոց:

Կրոնաիրավական ուղղություն *ֆիկհում*: Սուննիական իսլամում 10-րդ դարից սկսած հաստատվել են չորս մազհաբներ՝ *մալիքիական, հանաֆիական, շաֆիական և հանբալիական*: Տասներկուական շիաներն ունեն իրենց մազհաբը՝ *ջաֆարիական*: Իսլամում բոլոր ճյուղերն ունեն իրենց մազհաբները: *Մազհաբ* եզրը երբեմն օգտագործում են նաև նկատի ունենալով «ճանապարհ դեպի Ալլահ» իմաստը, որով նկարագրում են առանձին իմամների կամ սուֆիական շեյխերի ձևավորած հոգևոր կատարելագործման ուղին:

Մակամ. սուֆիական տարիկաթների համակարգում՝ սուֆիի հոգևոր կատարելագործման հերթական աստիճան: Տարբեր տարիկաթներում մականների թիվը կարող է տարբեր լինել:

Մալիք իբն Անաս (713–795). մալիքիական մազհաբի հիմնադիր: Ըստ միջնադարյան պատմիչների՝ մայրը հղի է եղել նրանով շատ երկար՝ 2 կամ 3 տարի: Սովորել է ժամանակի ամենահայտնի գիտնականների մոտ, այդ թվում՝ շիայական, օրինակ՝ Ջաֆար ալ-Սադիկի: Ձեռք է բերել ալիմի բացառիկ համբավ: Իր աշակերտներին հաղորդել է իր «Մուվատտա» (Արահետ) ստեղծագործությունը, հայտնի են նրանից հաղորդվող ևս ութ գրքերի անուններ: Իմամ Մալիքը խիստ քննության էր առնում իրեն հաղորդվող հադիսները և շատ զգույշ էր վերջիններիս օգտագործման մեջ: Արձակել է բազմաթիվ ֆեթվաներ, որոնց ձևավորման մեթոդների շնորհիվ ստեղծվեց *մալիքիականությունը*:

Մալիքիականություն. Իմամ Մալիք իբն Անասի հիմնած մազհաբը: Իմամ Մալիքը կրոնաիրավական վճիռների և դատողությունների հիմք էր ընդունում Ղուրանը, սուննան (մարգարեի հադիսներից բացի նա սուննայի մեջ էր ընդգրկում նաև նրա զինակիցների արձակած ֆեթվաները), *իջման, կիյասը, ռայը*, ինչպես նաև «Մադինայի բնակիչների արարքները», եթե դրանք չէին հակասում Ղուրանի և սուննայի տեքստերին: Ներկայումս այս մազհաբը տարածված է հիմնականում Հյուսիսային և Արևմտյան Աֆրիկայի երկրներում:

Մահդի. արաբ.՝ ճիշտ ճանապարհով (դեպի Ալլահ տանող) ընթացող: Ղուրանում այս եզրույթը չի հանդիպում, սակայն լայնորեն մեկնաբանվում է հադիսներում: Սուննիների սկզբնական պատկերացումներում մահդին Իսան է (Հիսուսը), որը ժամանակների վերջում հաստատում է երկրի վրա աստվածային արդարություն և հայտնում մոտեցող Ահեղ դատաստանի մասին: Մահդիի այս դերակատարությունը նման է Մեսիայի վերաբերյալ քրիստոնեական պատկերացումներին, սակայն սուննիականությունում մահդին նաև կրոնի բարենորոգչի դեր ունի: Հետագայում մահդին նույնացվում է այլ կերպարների հետ, ինչը հնարավորություն է տալիս խալիֆայության, ապա նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում մի շարք անձնավորությունների ի հայտ գալուն, որոնք իրենց մահդի էին հռչակում: *Տասներկուական* շիաների կրոնական համակարգում մահդին 12-րդ իմամն է, որը մինչև իր նոր հայտնության պահը թաքուցման մեջ է լինելու: Մահդիի մասին պատկերացումները պատասխան են մարդկանց արդար և ներդաշնակ կյանքի մասին երազանքներին:

Մաշհադ. արաբ.՝ մարտիրոսության վայր: 818 թ. այստեղ մահացել է տասներկուականության 8-րդ իմամ խալիֆ Մամունի փեսա Ալի իբն Մուսա ալ-Ռիդան՝ իմամ Ռեզան: Շիաների համոզմամբ նրան թունավորել էին հենց խալիֆի հրամանով: Իմամ Ռեզայի գերեզմանը դարձավ սրբազան վայր, այստեղ կառուցվեց դամբարան, իսկ փոքրիկ գյուղը վերածվեց Իրանի՝

բնակչությամբ երկրորդ քաղաքի: Տարեկան Մաշհադ են գալիս 20 միլիոնից ավելի ուխտավորներ:

Մաուլավիյա, թուրք.՝ *մեվելևի*. սուֆիական տարիկաթ, որի հիմնադիրը հանճարեղ բանաստեղծ Ջամալ ալ-Դին ալ-Ռումին (1207–1273) է: Տարիկաթի անդամները Ալ-Ռումինին կոչում էին *մաուլանա* (մեր տեր), այստեղից էլ առաջացել է տարիկաթի անվանումը: Տարիկաթի գոյաբանական տեսության հիմքում ընկած է գոյի միասնականության տեսությունը, որի հիմքում այն գաղափարն է, որ Ալլահի էության արտահոսման արդյունքում են ստեղծվել աշխարհը, տիեզերքը, մարդը, ուստի Աստծո էության ճանաչումը և վերադարձը դեպի այն հնարավոր է միայն իռացիոնալ ճանապարհով: Տարիկաթը հայտնի էր իր կրոնական հանդուրժողականությամբ: Կենտրոնը թուրքական Կոնյա քաղաքում է: Տարիկաթը առավել հայտնի է իր զիքրով, որի ժամանակ սուֆիները պտույտներ են գործում իրենց առանցքի շուրջը՝ խորհրդանշելով արևի, աստղերի, լուսնի, երկնքի, աստծո և մարդկանց միասնականությունը: Ձեռքերի դիրքը պարի ընթացքում խորհրդանշում է մահվան և կյանքի միասնականությունը: Համաձայն առասպելի՝ ալ-Ռումին, իր մտքերով տարված, փողոցում հանկարծ լսում է դարբնի մուրճի ռիթմիկ դխկդխկոցը և սկսում այդ ռիթմի տակ պտտվել: Պարը կոչվում է «սամա» (երկինք): Տարիկաթի հոգևոր շղթայի մեջ կան և՛ սուննի, և՛ շիա գործիչների անուններ: Մաուլավիները հատուկ հազուստ և կոնաձև գլխարկ են կրում:

Մաուլիդ ալ-Նաբի. մարգարեի ծննդյան օրն է, որը նշում են հավատացյալները մուսուլմանական լուսնային օրացույցի երրորդ ամսվա 12-րդ օրը:

Մասջիդ. արաբ. նաև **Ջամաա**, մզկիթ: Առաջացել է արաբերեն *սուջուդ*՝ *խոնարհում* բառից: Հավատացյալները հավաքվում են մզկիթում Ալլահի առջև խոնարհվելու համար: Այստեղ չկան պարտադիր ծեսեր՝ բացի ծիսական մաքրության վիճակի մեջ մտնելու նպատակով կատարվող լվացումից: Չեն մատուցվում պարագաներ, չեն կատարվում այլ նման գործողություններ:

Միայն ուրբաթօրյա ընդհանուր աղոթքի ժամանակ հավատացյալները լսում են տվյալ մզկիթի իմամ խատիբի (քարոզիչ) քարոզը:

Մասջիդ ալ-Ակսա. արաբ.՝ հեռավոր մզկիթ: Գտնվում է Երուսաղեմում: Մուսուլմանական հիմնական սրբավայրերից մեկն է: Համաձայն ավանդության՝ կառուցվել է այն վայրում, որտեղ Բուրակը հասցրել է Մեքքայից Մուհամմադ մարգարեին (*խրա՛* գիշերային ճամփորդություն), և որտեղից նա բարձրացել է երկինք (*միրասջ*): Այս մզկիթում միաժամանակ կարող է աղոթել հինգ հազար հավատացյալ:

Մասջիդ ալ-Նաբի. արաբ.՝ մարգարեի մզկիթ: Գտնվում է Մադինայում: Այս մզկիթում է նաև Մուհամմադ մարգարեի գերեզմանը:

Մարաբուտներ. արաբ.՝ մուրաբիտ, առաջացել է *ռիբալ*՝ *ամրոցապրիպ կացարան* բառից: Եվրոպական միջնադարյան աղբյուրներում մարաբուտ էին անվանում ռիբատներում բնակվող ֆիդայի սուֆիներին, որոնք իրենց կյանքը նվիրել էին ջիհադին: Սկզբնական շրջանում մարաբուտները պաշտպանում էին խալիֆայության սահմանները: Մարաբուտների միավորումներից մեկը 9-րդ դարում Ալմորավիդների (արաբ.՝ ալ- Մուրաբիտուն) հարստությունը հիմնեց Հյուսիսային Աֆրիկայում, որտեղից 1090թ. իրականացրեց Արաբական Իսպանիայի նվաճումը: Ավելի ուշ մարաբուտ սուֆիների շեյխերը մեծ համբավ ձեռք բերեցին և հռչակվեցին որպես սուրբ շեյխեր: Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում մինչև այսօր որոշ մարաբուտների դամբարաններ ուխտագնացության վայրեր են, իսկ նրանց ժառանգները մեծ հեղինակություն վայելում:

Մարջա ալ-թակլիդ. արաբ.՝ կրկնօրինակման աղբյուր, անձ, որին հետևում են, ձգտում նմանվել, կրկնել: *Տասներկուականների մոտ՝ մուջթահիդի* բարձրագույն աստիճան, բարձրագույն հոգևոր հեղինակություն: Այդ աստիճանն ունեցող ածնավորությունը փոխարինում է թաքուցման մեջ գտնվող իմամին:

Մեքքա. քաղաք ներկայիս Սաուդյան Արաբիայի արևմուտքում՝ պատմական Հիջազում: Այստեղ է ծնվել և իր քարոզը սկսել Մուհամմադ մարգարեն: Մեքքայում է իսլամի գլխավոր սրբավայրը՝ *Քաաբան*, ուր *հաջ* կատարելու համար ամեն տարի գալիս են միլիոնավոր մուսուլմաններ աշխարհի բոլոր ծայրերից:

Միլլա. արաբ.՝ կրոն, կրոնական համայնք: Ղուրանում այդպես է անվանվում Իբրահիմի և մյուս մարգարենների քարոզած կրոնը: Միջնադարում այդպես են կոչվել բոլոր մուսուլմանների կողմից ընդունված կրոնական համայնքները, այդ թվում՝ մուսուլմանական: Օսմանյան կայսրությունում այս հասկացության հիման վրա ստեղծվեց միլիթների վարչաիրավական համակարգը, որոնց ինքնավարություն էր տրվել իրենց ներքին գործերում:

Միհրաբ. փորվածք մզկիթի պատի մեջ, որով նշվում է ուղղությունը դեպի Մեքքա, որպեսզի աղոթքի ժամանակ աղոթողը դեմքով այդ ուղղությամբ լինի:

Մինարե. մզկիթին կից աշտարակ, որից *մուազզինը* ազան է կարդում, այսինքն՝ հրավիրում է հավատացյալներին աղոթքի: Առաջին մուազինը Բիլալ անունով մի սևամորթ հավատացյալ էր, որն ուներ շատ բարձր ձայն: Մադինայում հավատացյալների թիվը շատացել էր, և նրանք իրարից հեռու էին, ուստի հաճախ բաց էին թողնում աղոթքը՝ չնկատելով ժամանակը: Մարգարեն հավատացյալներին աղոթքի մասին տեղեկացնելու համար հրամայեց Բիլալին բարձր տանիքից բոլորին կանչել աղոթելու: Հետագայում հատուկ բարձր աշտարակներ կառուցվեցին՝ *մինարեներ*:

Մինբար. մզկիթում տեղադրված ամբիոն, որից *խապիբը* (*քարոզիչը*) քարոզով դիմում է հավատացյալներին:

Միրաջ. *նաև Իսրա*, արաբ.՝ հառնում: Մուհամմադ մարգարեի՝ երկինք բարձրանալու և Ալլահի հետ հանդիպման ավանդապատում: Մարգարեն բարձրանում է յոթ երկինք,

զրուցում Մուսայի, Իբրահիմի, Իսայի և մյուս մարգարեների հետ, ղեկավարում է նրանց ընդհանուր աղոթքը, այնուհետև հանդիպում է Ալլահի հետ: Բարձրյալն այդ հանդիպման ընթացքում կրոնի և հավատի մասին է սովորեցնում Մուհամմադին, տեղեկացնում նրան դրանց հիմքերի մասին, հանձնարարում քարոզել աստվածային կրոնը և օրենքը:

Մուազին (*նաև՝ Մուեզին*). մինարեից ազան կարդացող, աղոթքի կանչող:

Մուալիմ. արաբ.՝ ուսուցիչ: Սկզբնական շրջանում՝ կրոնի ուսուցիչ: Նաև՝ հարգանքով դիմելու ձև:

Մուդարաբա. արաբ.՝ շահույթի բաշխում ըստ մասնաբաժինների: Իսլամական բանկերի գործունեության սկզբունքներից մեկը:

Մութազիլիականություն. արաբ.՝ *իթազալա՝ անջատվել, առանձնանալ* բայից: Մութազիլիականության հիմնադիր Վասիլ իբն Ատան (մահ. 748), վիճելով մեղքի էության հարցի շուրջ, անջատվեց (մեկուսացավ) Հասան ալ-Բասրիի շուրջը հավաքված ալիմներից, ինչը և հիմք դարձավ նոր ուղղության անվան համար: Մութազիլիականությունը ձևավորվեց այն շրջանում, երբ ումման, որի հավատացյալների էթնիկական և ռասայական պատկանելությունը, մշակութային ժառանգությունը, քաղաքակրթական մակարդակը և միջավայրի ու կյանքի պայմանները սկզբունքորեն տարբերվում էին Մադինայի ումմայի հատկանիշներից, նոր իրավիճակին ադապտացվելու խնդիրները լուծելու համար պետք է նորովի գիտակցեր կրոնի և հավատի նկատմամբ առաջացող հարցերը: Մութազիլիականությունը այս հարցերին պատասխանելու համար առաջարկեց ռացիոնալիստական մոտեցումներ: Այն հաստատում էր բանականությամբ առաջնորդվելու սկզբունքը՝ հակադրվելով *թակլիդին* (նախորդ սերունդների հեղինակություններին կուրորեն հետևելու սկզբունքին): Մութազիլիականները հռչակեցին մի շարք նոր սկզբունքներ (օրինակ՝ գոյի և գոյության տարբերակումը, սուբստանցիայի և ակցիդենցիայի կատեգորիաները) նյութական

աշխարհը ճանաչելու համար: Նրանք համարում էին խալիֆի իշխանությունը բացառապես աշխարհիկ բնույթ ունեցող: Կրոնաիրավական համակարգում մութագիլիականությունը ընդունեց հինգ հիմնարար սկզբունք.

- ա) աստվածային արդարություն (*ադլ*), որը ենթադրում է մարդու կամքի ազատությունը և Ալլահի կարողությունը՝ միայն լավագույնը գործելու,
- բ) *թաուհիդ*, ինչն իրենց ընկալմամբ բացառում էր Ալլահի մարդակերպ լինելը և աստվածային էությունից առանձին գոյություն ունեցող աստծո ատրիբուտները: Այս դրույթից բխում է նաև մութագիլիականության համար սկզբունքային Ղուրանի արարվածության մասին դրույթը, այլապես խախտվում էր բացարձակ միաստվածության հիմնաքարը: Եթե Ղուրանը, այսինքն՝ Ալլահի խոսքը արարված չէ, այլ եղել է ի սկզբանե, ապա կա երկու աստված՝ Ալլահը և նրա խոսքը, ինչն անընդունելի էր,
- գ) *ալ-վադ վա-լ-վաիդ* (խոստում և հատուցում): Ալլահը խոստացել է, որ մարդը հատուցում է ստանալու իր ապրածի և կատարածի համար, թե՛ բարու և թե՛ չարի համար: Ոչ ոք, նույնիսկ մարգարեն, չի կարող միջամտել և միջնորդ լինել Ալլահի առջև,
- դ) *մանզիլա բեյնա մանզիլաթեյն* (վիճակ երկու վիճակների միջև) ծանր մեղք գործած մուսուլմանը այլևս հավատացյալ չի կարող ճանաչվել, սակայն նա դեռևս անհավատ էլ չէ: Չապաշխարած անձնավորությունը դատապարտվելու է դժոխքի, սակայն նրա պատիժն ավելի մեղմ է լինելու, քան անհավատներինը,
- ե) *ամր բի-լ-մառուֆ վա նահի ան ալ-մունքար* (գովելիի խրախուսում և պախարակելիի մերժում), ինչը մութագիլիականությունը համարում էր մուսուլմանի պարտականություն:

9-րդ դարի ամբողջ առաջին կեսի ընթացքում մութագիլիականությունը գերիշխող դիրք ուներ խալիֆայությունում, սակայն հետագայում գրկվեց ազդեցությունից և զիջեց դիրքերը ավանդապաշտներին: Մութագիլիականությունը մեծ դեր կատարեց *քալամի* ստեղծման գործում:

Մութաքալիմ. *քալամի* մասնագետ:

Մուհաջիր. Մուհամմադ մարգարեի հետ 622 թ. Մեքքայից Մադինա ուխտագնացություն կատարած հավատացյալները:

Մուհթասիբ. արաբ.՝ *իիթասարա՝ ստուգել, հաշվարկել* բայից: Միջնադարում՝ պաշտոնյա, որը հսկում էր շուկաներում կարգուկանոնը, հետևում առևտրի օրենքների պահպանմանը: Ավելի ուշ շրջանում՝ բարոյականության նորմերի և շարիաթի վարքի կանոնների վերահսկիչ:

Մուհամմադ մարգարե (570–632). իսլամում՝ մարգարե, «մարգարեների կնիք», այսինքն՝ Ալլահի ուղարկած վերջին մարգարեն: Պատկանում է Մեքքայի բանու կուրեյշ ցեղի բանու հաշիմ ճյուղին: Հոր անունն Աբդալլահ էր, մոր անունը՝ Ամինա: Մանուկ հասակում որբացել է և անցել սկզբում պապի՝ Աբդ ալ-Մուտալիբի, ապա հորեղբոր՝ Աբու Տալիբի խնամքի տակ: Պատանեկան տարիքում մեքքայական քարավանով ճամփորդել է Սիրիա, տեսել եկեղեցիներ և վանքեր, զրուցել հոգևորականների հետ: Մուհամմադը Մեքքայում աշխատանքի է անցնում Խադիջա անունով հարուստ վաճառական կնոջ մոտ, որին դուր է գալիս իր երիտասարդ ազնիվ և խելացի գործակատարը, և նրանք ամուսնանում են: Խադիջան 40 տարեկան էր, արդեն երկու անգամ ամուսնացել էր և 4 երեխաների մայր էր: Մուհամմադը 25 տարեկան էր: Ֆատիմայից Մուհամմադն ունեցավ չորս դուստր և երկու արու զավակ. որոնք մահացան մանուկ հասակում: Ավագ որդու անունով Մուհամմադին կոչում էին նաև Աբու Կասիմ՝ Կասիմի հայր: Իր բազմազավակ հորեղբոր՝ Աբու Տալիբի բեռը թեթևացնելու համար Մուհամմադն իր ընտանիք ընդունեց նրա որդուն՝ *Ալի իբն Աբի Տալիբին*: 610 թ. Մեքքայի մոտակայքում

գտնվող քարանձավում Մուհամմադը առաջին հայտնությունն է ստանում, և Ալլահը Ջիբրիլ հրեշտակապետի միջոցով հրամայում է նրան կատարել իր վրա դրված մարգարեական առաքելությունը, որի համար նրան տրվում են առաջին *այաթները*: Առաջինը իսլամ է ընդունում Խադիջան, ապա՝ Ալին, իսկ հետո՝ Մուհամմադի մտերիմ բարեկամ հարուստ և հեղինակավոր վաճառական Աբու Բաքրը: Մուհամմադի քարոզը և Ալլահի այաթների միջոցով նոր արժեքային համակարգի տարածման փորձերը մեքքացի կռապաշտների դժգոհությունն են առաջացնում, ինչն աստիճանաբար ստեղծում է լարված հարաբերություններ ընդլայնվող մուսուլմանական համայնքի և բազմաստված մեքքացիների միջև: 619 թ. մարգարեն երկու ծանր կորուստ է կրում. մահանում են իր հորեղբայր, բանու հաշիմ ցեղի առաջնորդ Աբու Տալիբը և Խադիջան, որոնք իր հենարանն ու պաշտպաններն էին: Մուսուլմանների և հատկապես մարգարեի վիճակը Մեքքայում գնալով ավելի ու ավելի ծանր է դառնում: Ի վերջո, հասնելով պայմանավորվածության *Մադինայի* բնակիչների հետ, 622 թ. նա իր համայնքով տեղափոխվում է (*հիջրա է* կատարում) այդ քաղաք, որտեղ սկսվում է իսլամի պատմության նոր փուլը: Մադինայում մարգարեն դարձավ քաղաքի հոգևոր և աշխարհիկ միանձնյա ղեկավարը, կատարեց օրենսդրի և գերագույն դատավորի գործառույթներ: Սակայն, ինչն ամենակարևորն էր, *Ղուրանի* այաթներում պարունակվող օրենքների և պատգամների հիմքի վրա նա ստեղծեց ումման: Մարգարեն ի հայտ բերեց բացառիկ քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական տաղանդներ՝ մինչև իր կյանքի ավարտը կարողանալով հաղթել ոչ միայն հզոր Մեքքային, այլ նաև իսլամականացնել ամբողջ Արաբական թերակղզին: Համաձայն մուսուլմանական ավանդության՝ իր վերջին *հաջի* ժամանակ Ալլահը մարգարեին հայտնեց իր այաթով, որ վերջնակացրել է իր կրոնը մարդկանց համար (Ղուրան, 5:3): Խադիջայի մահից հետո մարգարեն, ըստ տարբեր աղբյուրների, ունեցել է 1016 կին: Համաձայն պատմիչ Յակուբիի՝ նրանց թիվը 23 կամ 25 էր: Մուհամմադի բոլոր երեխաները, բացի Իբրահիմից,

ծնվել էին Խաղիջայից: Արու զավակները մահացել էին մանուկ հասակում: Բոլոր դուստրերը, բացի *Ֆատիմայից*, մահացել էին դեռ հոր կենդանության օրոք: Ֆատիման մահացավ նրանից 6 ամիս հետո:

Մումին. հավատացյալ մուսուլման:

Մունաֆիկուն. *եզակի՝ Մունաֆիկ*, արաբ.՝ երկերեսանիներ, կեղծավորներ: Այդպես են Ղուրանում անվանվում Մադինայի *ումմայի* այն անդամները, որոնք իբրև թե ընդունել էին իսլամ, սակայն իրականում չէին հավատում: Մունաֆիկների առաջնորդը Աբդալլահ իբն Ուբայն էր, որը Մադինայում բանու խազրաջ ցեղի ղեկավարներից էր և մարգարեի քաղաքական հակառակորդը դարձավ: Շատ հարցերում հակադրվում էր նրան, նույնիսկ փորձեց իր կողմնակիցների հետ առանձին մզկիթ հիմնել, սակայն դա նրան չհաջողվեց: Երբ նա մահացավ, մարգարեն աղոթեց նրա գերեզմանի վրա, որից հետո Ղուրանում հայտնվեց մի այաթ, որով արգելվեց մունաֆիկների գերեզմանի վրա աղոթք կարդալ: Հադիսներից մեկում ասվում է, որ մունաֆիկները դժոխքում ավելի դաժան տանջանքներ են ստանալու, քան անհավատները, որովհետև նրանք կեղծավորությամբ վստահություն են ձեռք բերում, որն օգտագործում են խռովություն և գժտություն ստեղծելու համար: «Ալ-Մունաֆիկուն» է կոչվում նաև Ղուրանի 63-րդ սուրան:

Մուշարաքա. արաբ.՝ մասնակցություն: Իսլամական բանկերի գործունեության սկզբունք, որը հիմնվում է շարիաթի վրա:

Մուջահիդ. արաբ.՝ *ջահադա՝ ջանալ* բայից: Կրոնի մարտիկ, սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ վարող:

Մուջթադիդ. արաբ.՝ *ֆեթվա* արձակող, ինքնուրույն կրոնաիրավական լուծում տվող իրավագետ: *Իջթիհադի* իրավունք ունեցող ալիմ: Այդ իրավունքը ստանալու համար նա պետք է անգիր իմանար Ղուրանը, հիմնական մեկնաբանությունները, 3 հազարից ոչ պակաս *հադիս*՝ իսնադներով, խոր գիտելիքներ

ունենար *ֆիկհից* և կարողանար կիրառել *ֆեթվա* արձակելու համար անհրաժեշտ մեթոդները, գերազանց տիրապետեր արաբերենին՝ բոլոր հարակից գիտություններով և այլն:

Մուսա. աստվածաշնչյան Մովսես, Ալլահի ուղարկած մեծ մարգարեներից մեկը:

Մուսլիմ. արաբ. մուսուլման:

Մուրաբախա. իսլամական տնտեսության մեջ արտաքին տնտեսական գործարքներ ֆինանսավորելու նպատակով շարիաթից բխող սկզբունք:

Մուրադ. այն հավատացյալը, ում Ալլահը սիրում է, ցանկանում է իրեն մոտեցնել:

Մուրիդ. սուֆի դառնալ ցանկացող հավատացյալ, որն ուսանում է որևէ շեյխի մոտ: Ալլահին ճանաչել ձգտող:

Մուֆթի. արաբ.՝ *աֆթա՝ կարծիք արտահայտել* բայից: Եզրույթն առաջացել է 8-րդ դարի սկզբին «կրոնական հարցերով խորհրդական» իմաստով: 1524 թ. Օսմանյան կայսրությունում Քեմալ փաշան նշանակվել է գլխավոր մուֆթի՝ կրելով նաև շեյխ ալ-իսլամ տիտղոսը: Այս պետական պաշտոնյան ստանձնում էր պատասխանատվություն կրոնական կրթության և շարիաթի դատարանների գործունեությունը կարգավորելու և կանոնակարգելու համար: Հետագայում ղեկավարում էր նաև *դար ալ-իֆթա՝* կրոնաիրավական որոշումների համապատասխանությունը շարիաթի սկզբունքներին ստուգող հանձնաժողովը: Ներկայումս այս պաշտոնը գոյություն ունի սուննիական բնակչություն ունեցող երկրների մեծամասնությունում: Աշխարհիկ պետություններում մուֆթիներն իրենց հավատացյալների համայնքների ղեկավարներն են:

Նաբի. մարգարե:

Նաիր. արաբ.՝ տեղակալ: Օսմանյան կայսրությունում՝ մուֆթիի տեղակալ, երբեմն նաև՝ շարիաթի դատարանի դատավորի (կադի) տեղակալ:

Նակիր. արաբ.՝ ավագ, լիազոր: Աբբասյանների ժամանակաշրջանում՝ հատուկ պաշտոնյա, որը վերահսկում էր Մուհամմադ մարգարեի շառավիղների գործերը, հետևում ումմայի կողմից նրանց տրամադրվող ֆինանսական հատկացումների՝ շարիաթին համապատասխան իրականացմանը: Սուֆիականությունում՝ տարիկաթի ղեկավարի լիազորը կացարաններում: Իսմայիլականությունում՝ հոգևոր հիերարխիայի բարձրագույն աստիճաններից մեկը:

Նակշբանդիականություն. սուֆիական հիմնական 12 տարիկաթներից մեկը: Հիմնադիր՝ Բահա ալ-Դին Նակշբանդի Բուհարայի (1314–1389): Ոսկե *սիլսիլայի* մեջ, որը խորհրդանշում է հոգևոր հաջորդականությունը, և որը սկսվում է Մուհամմադ մարգարեից և Աբու Բաքրից, կան նաև շիայական իմամների և գործիչների անուններ, օրինակ՝ 6–րդ իմամ Ջաֆար ալ-Սադիկի և մարգարեի զինակից Սալման ալ-Ֆարիսիի անունները: Նակշբանդիական տարիկաթը մերժում էր սուֆիական շատ տարիկաթների առօրեական կյանքից և գործունեությունից հրաժարվելու պրակտիկան, չէր ընդունում նաև բարձրաձայն *զիքրը*՝ համարելով, որ Ալլահի հիշատակումը պետք է կատարվի սուֆիի սրտում: Այս մոտեցումը բխում էր մի առասպելից, համաձայն որի՝ մարգարեն Աբու Բաքրին սովորեցրել է լուռ զիքրը, երբ նրանք Մադինայի ճանապարհին թաքնվել էին քարանձավում: Պահանջում էր իր անդամներից խստորեն հետևել շարիաթի օրենքներին և կատարել հավատացյալի վրա դրված բոլոր պարտականությունները: Նակշբանդիական տարիկաթի *մակամները* 10–ն են: Տարիկաթի գործելակերպը և նպատակները

շրջադարձ ապրեցին Ուբայդալլահ Աիրարի (մահ. 1490) ժամանակաշրջանում, երբ նա, տեսնելով իշխող դասի՝ Ալլահից և արդարությունից հեռանալը, հայտարարեց, որ այսուհետ իր ճանապարհն է հզորություն և ազդեցություն ապահովելը նակշբանդիականության համար՝ իշխանության վրա ճնշման հնարավորություն ունենալու համար: Նակշբանդիականությունը կադիրիական տարիկաթից հետո ամենամեծ տարածում ունեցողն է: Նակշբանդիների դիրքերը հատկապես ուժեղ են Թուրքիայում, Բալկաններում և Հյուսիսային Կովկասում: Սկսած միջնադարից՝ նակշբանդիները կատաղի պայքար են մղել բեկթաշիական տարիկաթի դեմ, որում ի վերջո հաղթող են եղել: Տարիկաթը շատ հարուստ է, ունի հսկայական կալվածքներ, ձեռնարկատիրական ընկերություններ և այլն: Կան տեղեկություններ, որ Թուրքիայի նախագահ Էրդողանը և իշխող կուսակցության վերնախավի զգալի մասը նակշբանդիական տարիկաթի անդամներ են:

Նահի ան ալ-մունքար վա ամր բի-լ-մառուֆ. արաբ.՝

գովելիի խրախուսում և պախարակելիի մերժում: Մուսուլմանի վարքը և ապրելակերպը հասարակության մեջ կարգավորող սկզբունք, համաձայն որի՝ հավատացյալը չպետք է անտարբեր լինի իր շուրջը տեղի ունեցողի նկատմամբ, այլ պարտավոր է արձագանքել, եթե դա հնարավոր է, գործով, խոսքով, իսկ եթե անհնար է կամ վտանգավոր՝ ապա մտքում իր վերաբերմունքն արտահայտելով:

Նամագ. *տեն Սալաթ:*

Նաջաֆ. քաղաք Իրաքի հարավում, որտեղ իմամ *Ալի իբն Աբի Տալիբի* դամբարանն է: Շիայական սրբազան վայր է, որ ամեն տարի տասնյակ միլիոնավոր ուխտավորներ են գնում:

Նիզարիներ. տեն *Իսմայիլականություն:*

Նիկաթ. մուսուլմանական կանացի գլխաշոր, որն ամբողջովին ծածկում է կնոջ դեմքը, մազերը և պարանոցը՝ նեղ անցք

թողնելով աչքերի համար: Սովորաբար սև գույնի է լինում:
Չշփոթել փարաջայի հետ:

Նուսայրիներ. տե՛ս *Ալավիներ:*

Շ

Շահադա. արաբ.՝ վկայություն: Հավատի բանաձևի (Վկայում եմ, որ չկա աստվածություն Ալլահից բացի, և Մուհամմադն է Ալլահի մարգարեն) հռչակում այն պայմանով, որ հռչակողը հստակ հասկանում է այդ բանաձևի իմաստը և հրաժարվում է բոլոր պատկերացումներից և մտքերից, որոնք հակասում են դրան:

Շահսեյ-վահսեյ. տե՛ս *Աշուրա:*

Շայտան. սատանա:

Շարիաթ. Ալլահի կողմից տրված հավիտենական օրենք, որին պարտավոր է հետևել յուրաքանչյուր մուսուլման:

Շարիֆ. արաբ.՝ ազնվաբարո, երբեմն թարգմանում են նաև ազնվական, ինչը սխալ է: Այդպես էին անվանում բանու հաշիմ ցեղի անդամներին, քանի որ Մուհամմադ մարգարեն դրա զավակներից էր: Հետագայում այդպես անվանեցին շիայական 2-րդ իմամ Հասան իբն Ալիից սերողներին՝ ի տարբերություն 3-րդ իմամ Հուսեյն իբն Ալիի շառավիղների, որոնց պատվանունը *սայիդ* էր:

Շաֆիականություն. սուննիական չորս մազհաբներից մեկի անվանումն է, տրվել է մազհաբի հիմնադիր իմամ Ալ-Շաֆիի (767–820) անունով: Ծնունդ է առել Բաղդադում, հետագայում տարածվել Եգիպտոսում և Հիջազում, ապա՝ գրեթե ամբողջ միջնադարյան սուննիական աշխարհում: Ձգտում է ֆիկհի համակարգում ռացիոնալիստական մեթոդների կիրառմանը, այդ իսկ պատճառով *քալամի* հիմնադիրները մեծ մասամբ պատկանել են այս մազհաբին: Միջին դիրք է գրավում

հանաֆիականության և մալիքիականության միջև, ավելի մոտ է կանգնած վերջինիս: Հանբալիականության նկատմամբ ունի խիստ քննադատական, երբեմն նաև թշնամական վերաբերմունք, ինչը հատկապես ակնհայտ է եգիպտական շաֆիական ալիմների՝ վահաբականությանը տված գնահատականներում: Շաֆիականությունը սահմանափակում է *ռայի* և *կիյասի* կիրառումը: Ներկայումս շաֆիները մեծամասնություն են կազմում Եգիպտոսում, Բահրեյնի սուննիական փոքրամասնության մեջ, Արևելյան Աֆրիկայում, Ինդոնեզիայում, գործում են նաև Սիրիայում և Հարավային Արաբիայում:

Շեյխ. արաբ.՝ *ղարեց, ծերունի*: Նոր և նորագույն շրջանում արաբական ցեղերի առաջնորդների պատվանունը: Այդպես են հարգանքով անվանում նաև կրոնական հեղինակություններին, ասվածավախությամբ աչքի ընկնող հավատացյալներին, սուֆիական ուսուցիչներին:

Շեյխ ալ-իսլամ. տե՛ս *Սուֆթի*:

Շիրք. հեթանոսություն, կռապաշտություն, բազմաստվածություն:

Ո

Ոստիկան. պահլավերեն «ostican», նշանակում է հավատարիմ, վստահելի: Հայերենի մեջ (գրաբարում) ոստիկան էին կոչվում թագավորին հավատարիմ և վստահելի մարդիկ, որոնց թագավորը նշանակում էր վերակացու, կուսակալ որևէ գավառի կամ աշխարհի վրա: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում ոստիկան էին կոչվում արաբների կողմից Հայաստանի վրա նշանակված կուսակալները: Ոստիկանը հնազանդ պիտի պահեր երկիրը, պաշտպաներ արտաքին ուժերի հարձակումներից և ժամանակին հավաքեր հարկերը: Ոստիկանի նստավայրը Դվինն էր, իսկ 8-րդ դարի վերջերից՝ Պարտավը:

Ջարարիականություն. արաբ.՝ պարտադրանք, նաև՝ նախախնամություն, ճակատագիր, երբեմն թարգմանվում է որպես ֆատալիզմ: Առաջին հայեցակարգային և գոյաբանական մուսուլմանական ուղղություններից է վաղ իսլամում: Այս ուղղությունը մերժում էր մարդու կամքի ազատությունը, համարում էր, որ անձի բոլոր քայլերը, գործողությունները, արարքները կանխորոշված են Ալլահի կողմից:

Ջահիլիա. արաբ.՝ *ջահիլ*՝ տգետ: Նախաիսլամական ժամանակաշրջան, երբ մարդիկ տգետ էին, քանի որ Ալլահին չէին ճանաչում:

Ջամաա. տե՛ս *Մասջիդ*:

Ջաֆար ալ-Սադիկ (702–765). շիայականության մեջ՝ 6-րդ իմամ: Կարևորագույն դերակատարություն է ունեցել տասներկուականության կրոնաիրավական համակարգի զարգացման, կանոնակարգման և որպես ամբողջականություն ձևավորելու գործում: Շիայական ավանդությունը հատկապես նշում է նրա գիտելիքները *ջաֆրի* ոլորտում (գաղտնի իմամից իմամ հաղորդվող էզոտերիկ գիտելիք, որի շնորհիվ Ջաֆար ալ-Սադիկը հաճախ աստվածային ներշնչանք և շնորհ էր ստանում): Քաղաքական առումով Ջաֆար ալ-Սադիկը ձգտում էր լավ հարաբերություններ պահպանել իշխանության եկած *Աբբասյանների* հետ և մերժում էր շիայական տարբեր խմբերի՝ ապստամբելու և իշխանությունը Ալիի ընտանիքին վերադարձնելու կոչերը և փորձերը, ինչը հավանաբար պատճառ դարձավ իսմայիլականության ստեղծման համար: Շիայական ավանդությունը համարում է, որ 6-րդ իմամին թունավորել են խալիֆ Ալ-Մանսուրի հրամանով, ինչը սուննիների կողմից ժխտվում է:

Ջաֆարիականություն. 6-րդ իմամ Ջաֆար ալ-Սադիկի անունը կրող շիա տասներկուականների մազհաբ: Ջաֆար ալ-Սադիկն իր

կյանքի ընթացքում ոչ միայն կառուցեց շիայական կրոնաիրավական ամբողջական համակարգը, այլ նաև, ունենալով բազմաթիվ աշակերտներ, կարողացավ տարածել այն և դարձնել կիրառելի շիայական բոլոր համայնքներում: Ճանաչելով Ղուրանը և սուննան որպես առաջնային աղբյուրներ՝ նա մերժում էր զինակիցներից հաղորդվող հադիսները և իր գործունեության մեջ օգտագործում էր ոչ միայն մարգարեից, այլ նաև *ահլ ալ-բեյթից* հաղորդվողները: Բացի վերը նշված աղբյուրներից՝ Ջաֆար ալ-Սադիկը լայնորեն կիրառում էր ուայր՝ անձնական դատողությունը, անձնական կարծիքը, քանի որ համարում էր, որ անհրաժեշտ է հենվել *ակլի*, այսինքն՝ բանականության, առողջ տրամաբանության վրա: Նրա կարծիքով, եթե *ակլը* կարծում է, որ ինչ-որ բան օգտակար է, ապա դա իրոք օգտակար է, իսկ եթե կարծում է, որ վնասակար է, ուրեմն իրոք վնասակար է: Իջթիհադի դերը բարձր գնահատելով՝ Ջաֆար ալ-Սադիկը ընդլայնեց վերջինիս կիրառման շրջանակները: Ջաֆարիական մազհաբի շրջանակներում հետագայում առաջացան երկու տարբեր մոտեցում ունեցող ճյուղեր՝ ուսուլիական և ախբարիական: Ուսուլիականներն ընդունում էին ֆիկհի 4 աղբյուր՝ Ղուրան, սուննա, իջմա և ակլ: Ախբարիականները, որոնք հատկապես ազդեցիկ էին 17-18 դդ., ընդունում էին միայն Ղուրանը և սուննան, ինչպես նաև հրաժարվում էին քննարկման առարկա դարձնել 4 շիայական հադիսների ժողովածուներում պարունակվող հադիսների իսկության հարցը:

Ջիգյա. գլխահարկ, որը, համաձայն *շարիաթի*, պետք է վճարեն *զիմմիները*: Հարկը պարտադիր էր հասունության տարիքի բոլոր տղամարդկանց համար՝ բացի ծերերից, հաշմանդամներից, ստրուկներից և (մինչև 8-րդ դարի սկիզբ) հոգևորականներից: Մուսուլմանական կրոնաիրավական ուղղություններն իրարից տարբերվում են այս օրենքի մեկնաբանման հարցերում: Որոշ դեպքերում *ջիգյան* համարվում է զիմմիների տվյալ համայնքի (օրինակ՝ տվյալ քաղաքի հայ առաքելականների համայնքի) կոլեկտիվ պատասխանատվությունը: Օսմանյան

կայսրությունում անձնական պատասխանատվությունը և համայնքային պատասխանատվությունը երբեմն զուգահեռ էին կիրառվում: Հետագայում *ջիզյան* վճարելուց ազատվեցին նաև մուսուլմանական բանակում ծառայող զինմիները:

Ջիհադ. *ջահադա՝ ջանալ, ջանք գործադրել* բայից: Եզրույթի կրոնագաղափարական իմաստն է ջանք գործադրել Ալլահի ճանապարհին: Տարբերակվում են մի քանի տեսակներ: «Մեծ ջիհադը» մարդու ներքին պայքարն է չար մտքերից, սատանայի ազդեցությունից ազատվելու համար: «Փոքր ջիհադը» զինված սրբազան պատերազմն է անհավատների դեմ:

Ջին. մուսուլմանական համակարգում ստեղծված ոգիներ են, որոնք կարող են ցանկացած կերպարանք ընդունել, այդ թվում՝ մարդկային: Լինում են չար և բարի *ջիներ*:

Ռ

Ռահբար. պարսկ.՝ ուղի ցույց տվող, առաջնորդ: Իրանի Իսլամական Հանրապետության գերագույն ղեկավար:

Ս

Սադակա. ողորմություն, բարեգործական նպատակներով ծախսվող միջոցներ: Հաճախ շփոթում են *զաքաթի* հետ:

Սալաթ. *աղոթք կամ նամազ* (պարսկ.): Սուննիները պարտավոր են ամեն օր հինգ անգամ աղոթքի ծեսը ամբողջությամբ կատարել: Շիաները (տասներկուական) ամբողջական ծեսը կատարում են երեք անգամ, բայց արտասանում են սահմանված աղոթքները հինգ անգամ: Եթե հարգելի պատճառներով հավատացյալները չեն կատարում աղոթքը, ապա նրանք պարտավոր են հետագայում լրացնել այն:

Սայիդ. շիայական 3–րդ իմամ Հուսեյն իբն Ալիի շառավիղների պատվանունն է:

Սաուն. պահք: Ամեն տարի Ռամադան ամսին հավատացյալները պարտավոր են պահք պահել, ինչը նշանակում է, որ նրանք չեն կարող ուտել, խմել, ծխել և մարմնական այլ պահանջներ բավարարել լուսաբացից մինչև մայրամուտ: Ռամադան ամսին է Ալլահը Մուհամմադին հանձնել մարգարեական առաքելությունը և նրան տվել աստվածային հայտնությունը, ուստի հավատացյալներն այդ ամիսը պետք է անցկացնեն աղոթքներով և Ալլահի փառաբանմամբ: Պահքը տևում է 30 օր և ավարտվում է եռօրյա տոնակատարությամբ, որը կոչվում է *իդ ալ-ֆիտր*:

Սաֆիր. դեսպան, բանագնաց, ճամփորդ: 12–րդ իմամ Մուհամմադ ալ-Մահդիի «փոքր թաքուցման» շրջանում (874–940) այդպես էին կոչվում այն չորս անձնավորությունները, որոնք, ինչպես հավատում էին *դասներկուերորդականները*, ուղարկվում էին իմամի կողմից համայնքը ղեկավարելու համար:

Սիֆֆինի ճակատամարտ. Սիֆֆինը Եփրատ գետի հարավային ափին գտնվող ավան է, որի մատույցներում 657 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտ *Ալի իբն Աբի Տալիբի* և *Մուավիայի* բանակների միջև: 8 օր տևած մարտերի արդյունքում Ալիի բանակը մոտ էր հաղթանակին, սակայն 9–րդ օրվա լուսաբացին Մուավիայի բանակում կռվող Մուհամմադ մարգարեի զինակիցները նիզակների վրա Ղուրանի էջեր բարձրացրին՝ մարտը դադարեցնելու նպատակով, և Ալին համաձայնեց այդ առաջարկին: 12 հազար մարտիկ, որոնք համաձայն չէին այդ որոշմանը, դուրս եկան Ալիի բանակից, ինչը սկիզբ դրեց *ումմայի* առաջին բաժանմանը և *խարիջիականության* ձևավորմանը: Ճակատամարտը, փաստորեն, ռազմական առումով ավարտվեց Ալիի հաղթանակով, սակայն քաղաքական առումով հաղթողը Մուավիան էր, որն օգտվեց զինադադարից և կարողացավ ուժեղացնել իր դիրքերը՝ հետագայում իշխանության համար տարվող պայքար մղելու համար:

Սուննա. արաբ․՝ օրինակ, ճանապարհ: Մուհամմադ մարգարեի խոսքը, գործը, նույնիսկ լռությունը, որոնք վկայված են *հադիսների* մեջ: Սուննան Ղուրանից հետո ֆիկհի երկրորդ կարևորագույն աղբյուրն է և հիմք է ծառայում Ղուրանի մեկնաբանության, ինչպես նաև կրոնական և իրավական որոշումներ ընդունելու, օրենքներ ստեղծելու համար: Սուննային պետք է հետևեն ուղղահավատ բոլոր մուսուլմանները:

Սուննիներ. սուննային հետևող և սուննիականությանը պատկանող մուսուլմաններ:

Սուֆիականություն. 8-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջացած միստիկական ուղղություն իսլամում, որն իր զարգացման ընթացքում երեք փուլեր է անցել՝ զուհդի (ասկետիզմի), դեպի Ալլահ սուֆիական ճանապարհի տեսության ձևավորման և *տարիկաթների*: Համարվում է, որ սուֆիականությունը ձևավորվել է քրիստոնեական արևելյան գնոստիկական հերետիկոսական աղանդների, նեոպլատոնականության և հնդկական հոգևոր տեսությունների ազդեցության ներքո: Հիմնական գաղափարը կապված է էմանացիոն տեսության հետ, ըստ որի՝ Բարձրյալը, իր էությունը արտահոսեցնելով իրենից դուրս, ստեղծել է աշխարհը, գոյը, տիեզերքը: Ուստի ճանապարհը դեպի աստված կարող է հասանելի դառնալ միայն հոգու, այլ ոչ թե բանականության աշխատանքի շնորհիվ: Սուֆիականության տարբեր ուղղություններ ձևավորել են իրենց հոգևոր ճանապարհները, որոնք բաղկացած են հալերից (վիճակ) և մակամներից (կանգառ, կայան, աստիճան, մակարդակ): Մշակվել են մեդիտացիոն տարբեր տեխնիկաներ, որոնց շրջանակներում ստեղծվել են սուֆիական պոեզիան, երաժշտությունը, պարը և այլ պրակտիկաներ:

Վիլայաթ ալ-Ֆակիհ, պարսկ.՝ *վելայաթե Ֆադիհ*.

շիա տասներկուականների պետական կառավարման կրոնաքաղաքական վարդապետություն, համաձայն որի՝ 12-րդ իմամի «մեծ թաքուցման» մեջ լինելու պայմաններում պետությունը պետք է կառավարվի ուսյալ ֆակիհների և մուջթահիդների կողմից:

Տալիբներ. 12-րդ դարում ստեղծված իսմայիլականության ճյուղ:

Տալիբան. արաբ.՝ տալիբ՝ *ուսանող, մեղրեսեի աշակերտ* բառից:

Ձևավորվել է 1994 թ. Աֆղանստանում փուշտուն ժողովրդին պատկանող կրոնական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների և աշակերտների արմատական շարժման արդյունքում: Իշխանության գլուխ է եկել 1996 թ. (մինչև 2001 թ.)՝ ստեղծելով Աֆղանստանի իսլամական էմիրությունը և Վազիրիստանի իսլամական էմիրությունը Պակիստանի Վազիրիստանի շրջանում: 2003 թ. ՄԱԿ-ը ընդգրկել է Տալիբանը ահաբեկչական կազմակերպությունների ցուցակի մեջ: 1996 թ. Տալիբանը գրավեց Քաբուլը և Աֆղանստանի ամբողջ տարածքում շարիաթը դարձրեց օրենքների միակ համակարգը: Տալիբները *աշարիականության* հետևորդներ են: Արգելում են հեռուստատեսությունը, համակարգիչները, համացանցը, երաժշտությունը, գեղանկարչությունը, քանդակագործությունը, շախմատը և այլն: Կանանց արգելվում է աշխատել, բուժվել տղամարդ բժիշկների մոտ, մասնակցել հասարակական կյանքին և այլն: Հայտնի են բազմաթիվ վայրագություններով, հատկապես շիաների նկատմամբ, ինչպես նաև բուդդիստական հուշարձանների ավերմամբ: Ներկայումս լուրջ ուժ են Աֆղանստանում և զինված պայքար են տանում ՆԱՏՕ-ի ստորաբաժանումների և Աֆղանստանի օրինական

իշխանությունների դեմ: 2021 թվականին Տալիբանը կրկին գրավեց իշխանությունը Աֆղանստանում:

ՈՒ

Ուլեմ (*հոգն.՝ ուլամա*). *տե՛ս Ալիմ:*

Ումմա. մուսուլմանների կրոնական համայնք: Կատարյալ ումման Մուհամմադ մարգարեի Մադինայում ստեղծած ումման էր:

Ուսուլ ալ-դին. տե՛ս *Արքան ալ-դին:*

Ուսուլ ալ-իման. տե՛ս *Արքան ալ-իման:*

Ուրֆ. սովորության իրավունք, տոհմացեղային հասարակության սովորույթներ և չգրված օրենքներ, որոնցով կարգավորվում և կանոնակարգվում էին այդ հասարակությունների կյանքի բոլոր ոլորտները: Այն մասով, որը չէր հակասում իսլամի դրույթներին, սովորության օրենքը մտնում է *շարիաթի* մեջ: Քանի որ տարբեր տարածաշրջաններում սովորույթները տարբեր էին, շարիաթի մեջ նույնպես զգալի տարբերություններ կան:

Ք

Քաաբա. խորանարդ: Մուսուլմանական գլխավոր սրբությունը, գտնվում է Մեքքայում Մաջլիս ալ-Հարամ մզկիթի բակի կենտրոնում: Շինության պատի մեջ տեղադրված է «սև քարը», որը, ինչպես հավատում են մուսուլմանները, Ալլահն է ուղարկել երկիր: Հաջի ժամանակ հավատացյալները 7 անգամ պտույտ են գործում Քաաբայի շուրջը, համբուրում «սև քարը» և այլ ծիսական գործողություններ կատարում: Խորանարդած շինությունը ծածկված է քիսվայով՝ սև կտորով, որի վրա ոսկեթելով ասեղնագործված են այբերը Ղուրանից: Համաձայն ավանդության՝ Քաաբան կառուցել է Ադամը, սակայն այն քանդվել է ջրհեղեղի ժամանակ: Հետագայում Իբրահիմը և նրա

որդի Իսմայիլը վերականգնել են այն (այլ վարկածի համաձայն՝ այն կառուցվել է Իբրահիմի և Իսմայիլի ձեռքերով): Քաաբան Արաբական թերակղզու սրբավայրն էր արդեն *Ջահիլիայի* շրջանում: Հիջրայից հետո Մուհամմադ մարգարեն աղոթքի ուղղությունը փոխեց դեպի Քաաբա՝ այդպիսով այն վերածելով մուսուլմանական սրբավայրի:

Քալամ. արաբ.՝ խոսք: Սուննիական իսլամի աստվածաբանական տեսական համակարգ, որը կրոնական ուսմունքի հիմնավորման նպատակով կիրառում է ձևական տրամաբանության փաստարկներ, բանականությունից բխող ապացույցներ՝ ի տարբերություն ավանդական իսլամական գիտության, որը հիմնվում էր *թակլիդի* վրա: Քալամի հիմքը դրվել է մութագիլիական գիտնականների ջանքերով, որոնք կոչ էին անում կրոնաիրավական ոլորտում հիմնվելու միայն ռացիոնալ բացատրությունների վրա: Հետագայում այս մոտեցումը զարգացվեց Ալ-Աշարիի և Ալ-Մատուրիդիի կողմից՝ վերածվելով քալամի:

Քահին. նախաիսլամական արաբական ցեղերում՝ քուրմ:

Քասվա / քիսվա. տես **Քաաբա:**

Քաֆիր. *քաֆարա՝ անշնորհակալ լինել, անհավատ լինել* բայից: Հայերենում ավելի հայտնի է *գյավուր* ձևը: Քաֆիր են անվանում անհավատներին: Անհավատ են նրանք, ովքեր մերժում են *թաուհիդը*, Մուհամմադի մարգարեական առաքելությունը, Ահեդ դատաստանը, դժոխքի և դրախտի գոյությունը և այլն: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանից այդպես սկսեցին անվանել նաև քրիստոնյաներին, չնայած դա հակասում է վաղ իսլամի ձևակերպումներին և շարիաթին, համաձայն որոնց քրիստոնյաները և հրեաները *ահլ ալ-բեյթ* են:

Քերբելա. քաղաք Իրաքում՝ Քուֆայի մոտակայքում, որտեղ գտնվում է շիայական 3-րդ իմամ Հուսեյն իբն Ալիի դամբարանը:

Արբավայր է, ուր ամեն տարի միլիոնավոր ուխտավորներ են գնում:

Քուֆր. անհավատություն: Տես **Քաֆիր**:

Օ

Օմայաններ. նախաիսլամական շրջանում Մեքքայի բանուկուրայշ ցեղի ճյուղ, որն ամենաազդեցիկն էր Մուհամմադ մարգարեի՝ այդ քաղաքում քարոզելու ժամանակաշրջանում: Բանու օմայա ցեղի առաջնորդ Աբու Սուֆյանը Մուհամմադի և իսլամի թշնամին էր, և իսլամ ընդունեց իր ցեղի մյուս ներկայացուցիչների հետ միայն այն ժամանակ, երբ մուսուլմանների հաղթանակը ակնհայտ էր դարձել: Այս ցեղին էր պատկանում նաև հետագայում 3–րդ խալիֆ հռչակված *Օսմանը*, որի սպանությունից հետո Աբու Սուֆյանի որդի *Մուավիան*, որը Սիրիայի կառավարիչն էր, չընդունեց *Ալի իբն Աբի Տալիբի* խալիֆայությունը, և նրանց միջև պատերազմ սկսվեց: Ալիի մահից հետո, համաձայնության գալով Հասանի հետ, Մուավիան 661 թ. դարձավ խալիֆ և մայրաքաղաքը տեղափոխեց Դամասկոս: Այսպես հիմնվեց Օմայան խալիֆների հարստությունը, որը կառավարեց մինչև 750 թ.: Մուսուլմանների մեծամասնությունն այս հարստության իշխանությունը համարում էր անօրինական: Արաբական խալիֆայության պատմության մեջ Օմայանների ժամանակաշրջանը համարվում է արաբական գերիշխանության շրջան՝ ի տարբերություն հետագայում ձևավորված արաբամուսուլմանականի:

Օմար իբն ալ-Խատաբ. 2–րդ խալիֆը, պատկանում է *ալ-խուլաֆա ալ-նաշիդուն*՝ «առաքինի խալիֆների» թվին: Օմարի խորհրդով Աբու Բաքրը հրամայեց Ջայդ իբն Սաբիթին գրի առնել Ղուրանը: Խալիֆայությունը ստանձնել է 634 թ.՝ Աբու Բաքրի հրամանով: Օմարի ժամանակ սրընթացորեն ծավալվեցին

արաբական նվաճողական արշավանքները, տապալվեց և կազմալուծվեց Սասանյան Իրանը, և ջախջախիչ պարտության մատնվեց Բյուզանդիան: Օմարը տաղանդավոր զորավար էր և պետական գործիչ, որը զգալի ներդրում ունեցավ խալիֆայության պետական համակարգի և վարչական կառույցների ստեղծման գործում: Սպանվեց ստրուկի ձեռքով 644 թ.:

Օսման իբն Աֆվան. 3-րդ խալիֆը, նա նույնպես պատկանում է «առաքինի խալիֆների» թվին: Խալիֆ դարձել է՝ ընտրվելով խալիֆ Օմարի նշանակած 6 հոգանոց հանձաժողովի (շուրա) կողմից, ընդ որում՝ ընտրողների մեջ լուրջ անհամաձայնություններ են եղել, թե որ թեկնածուն է ավելի արժանի (Օսմանի հետ միասին քննարկվում էր նաև Ալի իբն Աբի Տալիբի թեկնածությունը): Օսմանի խալիֆայության ժամանակաշրջանում շարունակվեցին հաղթական արշավանքները, և ընդլայնվեցին խալիֆայության սահմանները: Նրա ժամանակ ավարտվեց Ղուրանի գրավոր խմբագրույթի ստեղծումը: Օսմանը շարիաթի դատարանը վերածեց առանձին ինստիտուտի: Բացի դրանից՝ նա հիմնեց ոստիկանության ինստիտուտը: Լինելով շատ նվիրված և աստվածավախ հավատացյալ՝ Օսմանը, համաձայն որոշ աղբյուրների, թույլ մարդ էր իր բնավորությամբ: Այս պատճառով նա չէր կարողանում դիմադրել բանու օմայա ցեղի ներկայացուցիչների ճնշումներին և իր մերձավոր արյունակիցներից շատերին նշանակեց բարձր և կարևոր պաշտոնների: Նրանցից շատերը ոչ միայն իրենց չարդարացրին, այլ նաև աչքի ընկան իրենց ազախությամբ, դրամաշորթությամբ: 656 թ. Օսմանը սպանվեց:

Մադինա եկած եգիպտացի ապստամբների ձեռքով: Սպանության պահին նա Ղուրան էր կարդում: Օսմանը ամուսնացել էր մարգարեի դուստրերի հետ, և այդ պատճառով նրան անվանում էին *Ձու ալ-Նուրայն*՝ Երկու լուսարձակի տեր:

Ֆատիմյաններ. իսմայիլական խալիֆայական հարստություն Հյուսիսային Աֆրիկայում, որը 910 թ. հիմնել էր իսմայիլական շարժման առաջնորդ Ուբայդալլահը, որն իր ծագումը կապում էր Մուհամմադ մարգարեի դստեր՝ Ֆատիմայի հետ: 969 թ. Եգիպտոսի գրավումից հետո խալիֆայության մայրաքաղաքը Կահիրեն էր: Ֆատիմյանները կարողացան ընդարձակել իրենց խալիֆայության սահմանները՝ գրավելով Սիրիան, Հիջազը, Սիցիլիան, Պաղեստինը: Ֆատիմյան խալիֆայության տարածքից իսմայիլական քարոզչությունը տարածվում էր բուլիների և սելջուկների տիրապետության տակ գտնվող տարածքներ՝ խոռվություն և ապստամբություններ առաջացնելով այդ տարածքներում: Սակայն Աբբասյանների, սելջուկների, նորմանների, ապա նաև խաչակիրների հարվածների հետևանքով Ֆատիմյան խալիֆայությունը աստիճանաբար կորցրեց իր նախկին հզորությունը, և 1171 թ. հռչակավոր Սալահ ալ-Դինը վերջ դրեց այդ պետությանը: Ֆատիմյան խալիֆայությունում, որը աչքի էր ընկնում կրոնական հանդուրժողականությամբ, հայերը ապրել են արտոնյալ կարգավիճակով: Նրանք ակտիվորեն մասնակցել են երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքին, զբաղեցրել բարձր պաշտոններ բանակում և պետական համակարգում: Հատկապես հայտնի է 11-րդ դարի պետական և ռազմական գործիչ Բադր ալ-Ջամալի ալ-Արմանին, որը Ֆատիմյան խալիֆ ալ-Մութանսիրի խնդրանքով հայկական ստորաբաժանումներից կազմված բանակով կարողացավ ազատագրել Կահիրեն թյուրքերից և վերադարձնել խալիֆին իր մայրաքաղաք:

Ֆակիհ. արաբ.՝ *ֆակիհա՝ հասկանալ, ճանաչել* բայից: Ֆիկիհ մասնագետ: Ֆակիհ էին կոչվում մուսուլմանական իրավունքի մշակողները, զարգացնողները և դասավանդողները: Ուշ միջնադարում զգալի դեր էին խաղում մուսուլմանական տարբեր երկրների վարչական, դատական և տնտեսական

համակարգերում: Ներկայումս մի շարք երկրներում ֆակիհների դերը նույնպես կտրուկ աճում է:

Ֆատիմա. Մուհամմադ մարգարեի դուստրը, Ալի իբն Աբի Տալիբի կինը, իմամներ Հասանի և Հուսեյնի մայրը: Ֆատիմայից են սերել մարգարեի բոլոր ժառանգները: Եգիպտոսի Ֆատիմյանների իսմայիլական դինաստիան նույնպես իր ծագումը կապել է Ֆատիմայի հետ: Ֆատիմայի կերպարը չափազանց հարգված է բոլոր մուսուլմանների կողմից: Շիայականության մեջ Ֆատիման ունի գերբնական հատկություններ և առանձին պաշտամունքի առարկա է:

Ֆատիմայի ձեռք. Մուհամմադ մարգարեի դուստր Ֆատիմայի անունը կրող հմայական հատկություններ ունեցող թալիսման: Մուսուլմանական ավանդությունը կապում է այս հմայիլի ստեղծումը մի առասպելի հետ, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Ֆատիման գդալով ապուրը խառնելիս է լինում, երբ տեսնում է, որ իր ամուսին Ալի իբն Աբի Տալիբը նոր կին է բերում տուն: Հուզված և վիրավորված Ֆատիման չի նկատում, որ գդալը ձեռքից բաց է թողել, և շարունակում է եռման ապուրը ձեռքով խառնել՝ չզգալով, որ այն վառում է իր մաշկը: Այս պատճառով թալիսմանը խորհրդանշում է համբերություն, հույս և հավատ և այս որակներով է օժտում այն կրողին: Թալիսմանը պատկերում է ձեռք, որի բութ մատը մարգարեն է, ցուցամատը՝ Ֆատիման, միջնամատը՝ Ալին, մյուս երկու մատները՝ նրանց զավակներ Հասանը և Հուսեյնը: Իսկ սուննիները հինգ մատները հասկանում են և մեկնաբանում որպես կրոնի հինգ սկզբունքները:

Ֆեթվա. իրավական, կրոնական, ծիսական որևէ հարցի վերաբերյալ *մուֆթիի*, *մուջթահիդի* կամ կրոնաիրավական որոշում արձակելու իրավունք ունեցող որևէ այլ հեղինակության ձևակերպած հրահանգ կամ առաջարկած լուծում: Ֆեթվան կարող է լինել գրավոր կամ բանավոր և հիմք դառնալ *կադիների* համար՝ դատական որոշումներ արձակելու ժամանակ: Ֆեթվաներ կարող

են ձևակերպվել նաև հավատացյալների շրջանում այս կամ այն հարցի շուրջ խնդրի առաջացման դեպքում:

Ֆիկհ. կրոնաիրավական գիտությունների համալիր: Ֆիկհի խնդիրն է մարդու գործելակերպի, վարքի և բարոյականության վերաբերյալ հավիտենական աստվածային կամքը, որը հայտնվել է Ղուրանում, և որն արտահայտվել է Մուհամմադ մարգարեի սուննայում, վերածել իրական կյանքում գործող և կիրառվող օրենքների և կանոնների: Մարդկանց ամենօրյա կյանքում գործած արարքների՝ այդ օրենքներին և կանոններին համապատասխանությունը ստուգվում է ֆիկհի ձևակերպած մեթոդներով և տրվում շարիաթի դատին: Այլ կերպ ասած՝ ֆիկհի առարկան են Բարձրյալի կամքի և տրված օրենքի մեկնությունը և պարզաբանումը՝ վերջինս կիրառելի դարձնելու նպատակով: Ֆիկհը բաղկացած է երկու կարևոր մասերից՝ տեսական՝ ուսույ ալ-ֆիկհ (ֆիկհի արմատներ), և կիրառական՝ ֆուրու ալ-ֆիկհ (ֆիկհի ճյուղեր կամ ոլորտներ): Ֆիկհի շրջանակներում ձևավորվել են տարբեր *մազհաբներ* (կրոնաիրավական դպրոցներ):

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam, Volume 1, The Classical Age of Islam, University of Chicago Press. (1974)
- Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam, Volume 2, The Expansion of Islam in the Middle Periods, University of Chicago Press. (1974)
- Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam, Volume 3, The Gunpower Empires and Modern Times, University of Chicago Press. (1974)
- Watt W. M., Islamic Philosophy and Theology, Edinburgh University Press. (1985)
- Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / А. Д. Кныш; пер. с англ. М. Г. Романов. — СПб.: «Издательство “ДИЛЯ”». (2004)
- Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система; Ин-т востоковедения, С.-Петербург, – М.: Вост. лит. (2004)
- Резван Е.А. Коран и его мир, СПб.: Петербургское востоковедение. (2001)
- Արզումանյան Ա. Լ., Էսխատաբանական խնդիրները մուսուլմանական գրականության մեջ, Երևան, 2009

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳԻՐ

Դոկտոր Դավիթ Հովհաննիսյանի հեղինակած բառարան-տեղեկագիրքն ընդգրկում է իսլամի առանցքային հասկացություններն ու դրանց մեկնաբանությունները: Թեև տեղեկագիրքը համապարփակ չէ, այսինքն՝ չի ներառում բոլոր հասկացությունների բացատրությունը, այնուամենայնիվ, ընթերցող լայն շրջանակները, ինչպես նաև մասնագետներն ու ուսանողները բառարանը կարող են օգտագործել իսլամի ճանաչման, ինչպես նաև՝ հարակից այլ ոլորտների, օրինակ՝ քաղաքականության ու մարդու իրավունքների հետ իսլամի կապի բացահայտման նպատակով: Բառարանի գործառնություն է գիտական տեսանկյունից անաչառ կերպով ներկայացնել իսլամի ծագման ու զարգացման պատմությունը, ինչն օգտակար է Հարավային Կովկասի մուսուլմանական երկրներն ուսումնասիրողների համար: Գրքի սկզբում տեղ գտած՝ իսլամի պատմության և ուղղությունների վերաբերյալ հակիրճ ակնարկը թույլ է տալիս եզրակացնել, ի թիվս այլ հետևությունների, որ կրոնաքաղաքական տարբեր ուղղությունների համեմատության և համադրության մեթոդը կիրառելի է նաև այսօր տարածաշրջանային անվտանգությանը և կայունությանը նպաստելու համար:

ABSTRACT

The explanatory dictionary encompasses the fundamental concepts related to Islam. Authored by Dr. Davit Hovhannisyán, the dictionary and its introductory essay serve as valuable tools for understanding Islam within the broader context of related disciplines such as politics, human rights, law, and culture. Aimed at providing insights into Islam, both academically and comprehensively, the dictionary and the introductory essay delve into Islam's origins and development. This resource equips students, professionals, and readers in general with the means allowing an examination of the intricacies and variations of Islam, particularly related to regional dynamics in the South Caucasus. The book contributes to the overarching objective of fostering dialogue and understanding between nations and regions, irrespective of religious or political differences.

«ԵՀՀ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ» ԽՈՐԱԳՐԻ ՆԵՐՔՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿՎԱԾ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ

- Պատերազմը մասնակիցների պատմություններում. մարդաբանական հետազոտություն, 2023, <https://epfarmeria.am/hy/document/The-war-according-to-participants-stories-research>
- Քրեական («գողական») խոսվածքի բացատրական բառարան, 2023, <https://epfarmeria.am/hy/documents/dictionary-of-armenian-criminal-slang>
- Չորս պատմություն իշխանության մասին, 2022, <https://epfarmeria.am/hy/document/Four-Stories-About-Power-2022>
- Քաղաքացիական կրթության կարողունակությունները գնահատելու գործիքը մշակելու ճանապարհին, 2022, <https://epfarmeria.am/hy/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool>
- Քաղաքականության փաստաթղթի մշակման ուղեցույց, 2022, <https://epfarmeria.am/hy/documents/guide-for-policy-paper-development>
- Հրատարակչական գործընթացի ուղեցույց, 2022, <https://epfarmeria.am/hy/document/publication-algorithm>
- Ուղեցույց. հանրային խնդրից մինչև քաղաքականության մշակում, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-Guide-From-public-issue-to-policy-development>
- ԵՀՀ կրթություն և ուսուցում, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Education-and-Learning>

- ԵՀՀ գենդերային քաղաքականությունը. տեսական հիմնահարցեր, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Gender-Policy>
- Սոցիալական հետազոտության էթիկական ուղենիշներ. կիրառական ուղեցույց, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-research-ethics-manual-societies-2021>
- Գենդերային մեյնսթրիմինգը քաղաքականության մեջ. ձեռնարկ դասընթացավարների համար, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-Manual-for-Trainers-Mainstreaming-Gender-into-Policies>
- «Աջակցություն քաղաքացիական հասարակությանը» կազմակերպագործունեական խաղի հաշվետվություն, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/Creative-Game-Final-Report-2021>
- Բռնության մշակույթը Հայաստանում, 2020, <https://epfarmeria.am/hy/document/Culture-of-Violence-in-Armenia>
- Բռնության մշակույթը Հայաստանում. անդրադարձ և առաջարկներ, 2020, <https://epfarmeria.am/hy/document/Roots-of-Violence-in-Armenia-recommendations>
- Արմենիա 3.0. հասկանալ 20-րդ դարի Հայաստանը (անգլերեն), 2020, <https://epfarmeria.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia>
- Քննադատական մտածողություն. տրամաբանական սխալներ և հոետորաբանական շեղող կիրառուկներ, 2019, <https://epfarmeria.am/hy/document/Logical-Fallacies-and-Misleading-Rhetorical-Tricks-Critical-Thinking>
- Համակարգված մտագործունեության մեթոդաբանություն և կրեատիվ խաղեր, 2018, <https://epfarmeria.am/hy/document/MSTA-Creative-Game>

- «Հասարակություն և տեղական ինքնակառավարում» կազմակերպագործունեական խաղի արդյունքները, 2018 <https://epfarmeria.am/hy/document/OAS-Highlights- CELoG-2018>
- ԵՀՀ-ն և մշակույթը, գրականությունն ու արվեստը (անգլերեն), 2018, <https://epfarmeria.am/document/EPF-Culture-Literature-Art>
- Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ, 2017, <https://epfarmeria.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature>

PUBLICATIONS UNDER THE “EPF UNIVERSITY” HEADING

- The 44-day War in the Stories of Participants: An Anthropological Research (in Armenian). (2023) <https://epfarmeria.am/hy/document/The-war-according-to-participants-stories-research>
- Explanatory Dictionary of Criminal (“Thief”) Slang (in Armenian). (2023) <https://epfarmeria.am/hy/documents/dictionary-of-armenian-criminal-slang>
- Four Stories about Power (in Armenian). (2022) <https://epfarmeria.am/hy/document/Four-Stories-About-Power-2022>
- Towards a Civics Advancement Measurement Tool. (2022) <https://epfarmeria.am/hy/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool>
- Guide for Policy Paper Development (in Armenian). (2022) <https://epfarmeria.am/hy/documents/guide-for-policy-paper-development>
- Guide to Publishing (in Armenian). (2022) <https://epfarmeria.am/hy/document/publication-algorithm>
- Guide: From public issue to policy development (in Armenian). (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-Guide-From-public-issue-to-policy-development>
- EPF Education and Learning. (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Education-and-Learning>

- EPF Gender Policy. (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Gender-Policy>
- Ethical Guidelines for Social Research (in Armenian). (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-research-ethics-manual-socies-2021>
- Manual for Trainers Mainstreaming Gender into Policies (in Armenian) (2021). <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-Manual-for-Trainers-Mainstreaming-Gender-into-Policies>
- “Support to Civil Society:” A Creative Game Report (in Armenian). (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/Creative-Game-Final-Report-2021>
- Culture of Violence in Armenia (in Armenian). (2020) <https://epfarmeria.am/hy/document/Culture-of-Violence-in-Armenia>
- Culture of Violence in Armenia. Reflection and recommendations (in Armenian). (2020) <https://epfarmeria.am/hy/document/Roots-of-Violence-in-Armenia-recommendations>
- Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia. (2020) <https://epfarmeria.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia>
- Critical Thinking: Logical Fallacies and Misleading Rhetorical Tricks (in Armenian). (2019) <https://epfarmeria.am/hy/document/Logical-Fallacies-and-Misleading-Rhetorical-Tricks-Critical-Thinking>
- About the Methodology of Systemic Thought Activity (MSTA) and Creative Games. (2018) <https://epfarmeria.am/hy/document/MSTA-Creative-Game>

- “Society and Local Self-Governance.” Conclusions and Recommendations from an Organizational Activity Seminar. (2018) <https://epfarmeria.am/hy/document/OAS-Highlights-CELoG-2018>
- Culture, Literature and Art. (2018) <https://epfarmeria.am/document/EPF-Culture-Literature-Art>
- Manifestations of Tolerance and Intolerance in Armenian Literature (in Armenian). (2017) <https://epfarmeria.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature>

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Դավիթ Հովհաննիսյանը ծնվել է 1953 թվականին, Երևանում: 1976–ին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետի արաբական բաժինը: Բանասիրական գիտությունների թեկնածու է (Մոսկվայի պետական համալսարանի Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների ինստիտուտ): 1980 թվականից դասավանդում է Երևանի պետական համալսարանում, որտեղ հիմնադրել է Արաբագիտության ամբիոնը: 2012 թվականին ստացել է պրոֆեսորի կոչում: 1992–1998 թվականներին եղել է Սիրիայում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանը: Արաբագիտությանը, իսլամագիտությանը, միջազգային հարաբերություններին ու քաղաքագիտությանն առնչվող մի շարք մենագրությունների ու տասնյակ հոդվածների հեղինակ է: Նաև հիմնադիրն է համակարգային մտազործունեության մեթոդաբանության հայկական դպրոցի: Ներկայումս նախագահում է *Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնը*:

Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի (ՔՄՀԿ) մասին

ՔՄՀԿ հիմնադրամը ստեղծվել է 2021 թ. հունիս ամսին Երևանի պետական համալսարանի ինքնուրույն ստորաբաժանում հանդիսացող Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի (2007–2021 ապրիլ) գործունեության և գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների շարունակականությունը ապահովելու նպատակով: Կենտրոնի հետազոտական թիմն իրականացնում է տեսական և գիտահետազոտական վերլուծություններ ադապտացիոն մեխանիզմների և գործիքների վերաբերյալ, հետազոտություններ «Երեք ծովերի համակարգ» և

«Ցանցապետություն» հայեցակարգերի համատեքստում, ինչպես նաև ուսումնասիրություններ և ծրագրեր թվային հումանիտար գիտություններում հայերենի դերի ու հեռանկարների վերաբերյալ: Հետազոտական հիմնական ուղղություններով աշխատանքներին զուգահեռ ՔՄՀԿ-ն իրականացնում է տարածաշրջանային և համաշխարհային գործընթացների իրադարձային քաղաքական և տնտեսական վերլուծություններ կլոր-սեղան քննարկումների, զեկույցների և կրճատ ամփոփագրերի միջոցներով: Կենտրոնի մասին հավելյալ տեղեկություններին, ինչպես նաև հետազոտական թիմի թողարկած նյութերին կարելի է ծանոթանալ՝ այցելելով cccs.am կայքը:

**EURASIA
PARTNERSHIP
FOUNDATION**

Explanatory Dictionary of Islamic Terms / Davit Hovhannisian

The dictionary offers meanings and explanations of key terms related to Islam. The dictionary is a useful resource for students, practitioners, and the general reader, those looking for a critical analysis of region's social and political developments, backed by scientific understanding of Islam as religion. Preceding the dictionary, there is a brief essay delineating the genesis of Islam and pointing out its key directions.

Proofread by Samvel Khachatryan

Cover by Tatevik Papazyan

Eurasia Partnership Foundation, 2024– 120 pages

This publication is a part of the series of manuals published under the “EPF University” heading. This publication is a part of Education, methodology of history, culture and values (EMHCV) direction. The series include texts which belong to four large thematic directions:

Critical Thinking (CT)

War and Peace (WP)

Civil Society (CS)

**Education, methodology of history, culture and values
(EMHCV)**

© Eurasia Partnership Foundation, 2024

Ուրախ կլինենք ստանալ ձեր կարծիքը հետազոտության վերաբերյալ
հետևյալ էլ. հասցեով՝ info-epf@epfound.am

Please send your comments/feedback to info-epf@epfound.am